

Stalin en zijn vertrouwelingen:

Leiderschapsstijl en intermenselijke relaties in de Sovjetunie, 1922-1953

Merel van Tol

Master-thesis Political Culture and National Identities
24-6-2014

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	4
2. Het systeem: staat, partij en haar organen.....	8
2.1 De partij en haar structuur.....	9
2.2 Het Politburo.....	10
2.3 De politieke macht van Stalin.....	11
2.4 Menselijke relaties in de Sovjettop en informele contacten.....	17
2.5 Van formele partijstructuur naar informeel netwerk.....	19
3. Stalins leiderschapstijl en intermenselijke relaties.....	22
3.1 De brieven.....	23
3.2. Vijanden, wraak en geweld.....	26
3.3 Meningsverschil.....	30
3.4 Vriendschap, vertrouwen en complimenten.....	34
3.5 Algemene politieke besluitvorming.....	36
3.6 Problemen en crisis.....	40
4. De juiste man op de juiste plaats: Stalins leiderschap in zijn historische context.....	43
4.1 De beginjaren van de Sovjetunie: 1917-1923.....	44
4.2 Stalin en Molotov: 1925-1931.....	47
4.3 Stalin en Kaganovitsj: 1931-1936.....	50
4.4 Stalin en Dimitrov: 1934-1943.....	53
5. Conclusie.....	59
6. Literatuur.....	62

1. Inleiding

Jozef Stalin was van 1922 tot 1953 de hoogste Bolsjewistische partijfunctionaris en gezaghebber in de Sovjetunie. Stalin, geboren en getogen Georgiër, was met name vanaf de jaren dertig verantwoordelijk voor de dood van miljoenen Sovjetburgers. De transformatie naar een socialistische maatschappij door de collectivisering van de landbouw kostte aan miljoenen burgers het leven. Zij kwamen om door extreme hongersnood. Het beleid van de Bolsjewieken kostte niet alleen anonieme burgers het leven; niemand was verzekerd van zijn leven. Aan het eind van de jaren dertig zuiverde Stalin zijn partij op ongekend gruwelijke en wrede wijze. Paniek, doodsangst en achterdocht overheersten eenieder in Stalins Sovjet Unie.

Toch is dit slechts één kant van het verhaal. Stalin was een historische figuur met vele facetten en gezichten. Hij was ook degene die de Sovjeteconomie tot explosieve groei bracht. Hij verhief de Sovjetunie tot een militaire, industriële en op termijn zelfs nucleaire grootmacht en zorgde voor grote verbeteringen in het onderwijs. De roem van Stalin steeg echter pas tot de grootste hoogten tijdens de Tweede Wereldoorlog dankzij zijn ongekende rol in het verslaan van Nazi-Duitsland. Vanaf de jaren dertig ontstond er een ware verering van Stalin dat met religieuze aspecten gepaard ging. Uit een recent onderzoek onder Russische burgers bleek dat ruim een kwart van de bevolking positief tegenover de Stalinistische periode staat. Dit is nog maar een korte schets van de complexiteit van Stalin's persoonlijkheid, zijn leiderschap in de Sovjet Unie en zijn rol op het wereldtoneel. De vragen omtrent de persoon Stalin en zijn leiderschap houden historici al decennialang bezig.

Eén van de meest fundamentele vragen in het historiografische debat over de Stalinistische periode is de vraag hoe het politieke regime van Stalin gedefinieerd moet worden. Was het regime van Stalin een alleenheerschappij, was zijn macht ongelimiteerd of was zijn macht toch beperkter dan lange tijd is gedacht? In de traditionele geschiedschrijving werd Stalin vooral gezien als een alleenheerser en dictator die op gruwelijke wijze miljoenen willoze slachtoffers had vermoord. Hij was een terrorist en moordenaar. Stalin was degene die aan de touwtjes trok en degene die de grote lijnen van het politieke beleid uitzetten, maar ook tot in de kleinste details alles controleerde.¹ De verklaring van alles wat zich onder het Stalinistische regime heeft afgespeeld werd gezocht in Stalin's leiderschap.

Vanaf de jaren tachtig trad een nieuwe groep historici toe tot de discussie. Zij waren van mening dat het beeld genuanceerder was. Deze groep historici, ook wel revisionisten genoemd, hadden als doel aan te tonen dat de samenleving in de Sovjet Unie een grotere rol speelde dan tot dusver werd

¹ Bijvoorbeeld: R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (Londen 1990), R.A. Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (Oxford 1989), R.C. Tucker, *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941* (New York 1990)

aangenomen.² In de traditionele geschiedschrijving werd de samenleving, volgens deze revisionisten, te veel afgeschilderd als een kneedbare en willoze massa die door propaganda werd geïndoctrineerd tot de politieke en maatschappelijke denkbeelden van de Bolsjewieken. In het historisch onderzoek van de revisionisten kwam aan het licht dat er op grote schaal sprake was van ongehoorzaamheid en protest in alle lagen van de samenleving. De samenleving werd beschouwd als een factor van betekenis die de politiek en het beleid op allerlei manieren beïnvloedde. Deze groep historici verzette zich tegen het idee dat de absolute macht in handen van één persoon lag, namelijk in de handen van Stalin. De rol van allerlei belangengroepen, facties en hoge partijfunctionarissen die het handelen van Stalin beïnvloedden, werd aan het licht gebracht. Bovendien stelden deze revisionisten dat het aantal slachtoffers van het Stalinistische regime in de traditionele geschiedschrijving veel te hoog was ingeschat. Zij stelden het aantal slachtoffers drastisch naar beneden bij. De revisionisten brachten in veel opzichten meer nuance aan in het historische debat.

Vanaf de jaren negentig –na de val van de Sovjet Unie en de periode waarin de Sovjet archieven langzaam toegankelijker werden- kreeg de discussie omtrent het Stalinistische regime een nieuwe impuls. Een groep historici, die ook wel neorevisionisten of *new cohort* worden genoemd, heeft de afgelopen twintig jaar door middel van diepgaand onderzoek aangetoond dat de vragen over het Stalinistische regime niet zo zwart-wit beantwoord kunnen en moeten worden. De geschiedenis van de Stalinistische periode moet niet ofwel *top-down* ofwel *bottom-up* benaderd worden. Volgens het nieuwe denkpatroon dat de neorevisionisten hebben geïntroduceerd, waren politiek en samenleving juist veel meer met elkaar verweven dan in eerder historisch onderzoek werd aangenomen. Zo kregen beide ‘paradigma’s’ gedeeltelijk gelijk. Tegelijkertijd werd er gebruik gemaakt van nieuwe perspectieven, zoals een sociaal-cultureel perspectief.³ De immense rol die Stalin speelde en de manier waarop hij alleen het politieke beleid en de uitvoering hiervan tot in de details beheerste en controleerde –of in ieder geval een poging hiertoe deed- werd in dit onderzoek opnieuw aan het licht gebracht. Tegelijkertijd is er meer aandacht ontstaan voor mentale aspecten in de Sovjetunie en voor de voedingsbodem waarin het Bolsjewistische regime en Stalins heerschappij wortel konden schieten. Zo meenden sommige historici dat Stalin wellicht zelf een soort slachtoffer was geworden van het regime dat hij zelf samen met Lenin in het leven had geroepen. De gevolgen van de Grote Sprong Voorwaarts en het omvormen van de Sovjetunie tot een socialistische staat waren zo dramatisch en het aantal slachtoffers was zo immens dat de enige manier om het voort te

² Bijvoorbeeld: J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938* (Cambridge 1985), J. Arch Getty and R.T. Manning (eds.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge 1993), R.W. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934-1941* (New Haven en Londen 1996)

³ Bijvoorbeeld: Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca 1992), S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge 1997) en Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions* (Londen 2000)

zetten wellicht wel dwang en terreur was. Bovendien was er een heel apparaat en een infrastructuur die Stalin ten dienste waren in de uitvoering van zijn terreur.

Uit het voorafgaande is gebleken dat er een zeer uitgebreide historiografie bestaat over de persoon Stalin, de aard van Stalins politieke macht en de vraag in hoeverre deze macht absoluut en ongelimiteerd was. In het kader van het debat over Stalins politieke macht, zal ik doen naar de vraag hoe Stalins leiderschapsstijl eruit zag. Natuurlijk is 'leiderschapsstijl' een groot en complex begrip waaraan veel verschillende aspecten zijn verbonden. In dit onderzoek zal ik kijken naar de interactie tussen Stalin en zijn naaste medewerkers en wat dit vertelt over Stalins leiderschapsstijl. Het gaat eigenlijk om de dagelijkse praktijk van Stalins leiderschap. Dit zal nieuw licht werpen op de aard van Stalins macht binnen de discussie zoals in het voorafgaande beschreven. Stalin's leiderschapsstijl en leiderschapstechnieken en de vraag welke koers Stalin voer, hoe hij zijn ondergeschikten aanstuurde en andersom of zijn ondergeschikten hem durfden tegen te spreken of respect, waardering en ontzag voor hem toonden.

Deze vragen zal ik beantwoorden door briefwisseling tussen Stalin en de Bolsjewistische partijfunctionarissen Molotov, Kaganovitsj en Dimitrov te analyseren. De brieven zijn veelal geschreven op de momenten dat Stalin op vakantie was. De brieven werden met name geschreven om de leden van het Politburo aan te sturen en vice versa om Stalin te raadplegen. Daarom kunnen de brieven goed dienen om een beeld te krijgen van het soort leiderschap dat Stalin tentoon spreidde. Aan de hand van deze briefwisseling onderzoek ik de interacties in de politieke top van de Sovjet Unie, tussen Stalin – als hoogste machthebber- en de andere Sovjetleiders.

Er is eerder door verscheidene historici onderzoek gedaan naar deze brieven, die onder andere werden geschreven op de momenten dat Stalin op vakantie was. Dit onderzoek levert echter een nieuwe bijdrage aan het bestaande historiografische debat omdat ik de nadruk zal leggen op de intermenselijke, relationele kant. Zo kijk ik naar bijvoorbeeld de stijl van de brieven en de manier waarop Stalin zich ten overstaan van deze Sovjetleiders profileerde. Het gaat in dit onderzoek over de relaties en interacties tussen de Sovjetleiders, met Stalin als hoogste leider. In dit onderzoek kijk ik naar de politieke machtsstructuren vanuit een 'kleinere', menselijke invalshoek, namelijk door de brieven waarin de Bolsjewistische leiders als gewone mensen met elkaar communiceren als uitgangspunt te nemen. In mijn onderzoek staat niet Stalin als terrorist met bloed aan zijn handen centraal, maar Stalin als manager die een team aanstuurde. Hiermee hoop ik inzicht te krijgen in de menselijke interacties tussen de personen die vanaf de jaren twintig de Sovjet Unie bestuurden.

Het eerste hoofdstuk is vooral een beschouwend gedeelte over de staats- en partijstructuur van de Sovjetunie. Dit hoofdstuk zal gaan over de belangrijkste partijorganen en dan met name over het

Politburo. Verder bespreek ik de rol van Stalin in dit systeem en de politieke macht die hij bezat. Het tweede hoofdstuk zal een analyse zijn van de correspondentie tussen Stalin en zijn medewerkers. Aan de hand van deze correspondentie onderzoek ik hoe de omgangsvormen tussen Stalin en zijn naaste medewerkers eruit zagen, ten eerste hoe hij omging met vijanden, ten tweede hoe hij omging met vertrouwelingen, waarbij ik kijk naar het dubbelzinnige karakter: enerzijds de autoritaire en anderzijds de vriendschappelijke kant. Vervolgens analyseer ik wat dit vervolgens vertelt over de efficiëntie van Stalins leiderschap. Tot slot onderzoek ik in het derde hoofdstuk hoe Stalins leiderschapsstijl paste in de historische context en in de bestaande politieke cultuur. Ten eerste zal gekeken worden naar de manier waarop het Stalinistische regime ontwikkelde en hoe de brieven pasten in de historische omstandigheden. Ten tweede zal ik analyseren hoe Stalins leiderschap ook paste in een bredere politieke cultuur die na 1917 vorm had gekregen en hoe Stalins autoritaire leiderschap ontschoot uit een al bestaande voedingsbodem. Zo zal dit onderzoek hopelijk nieuw licht werpen op de al jarenlang voortwoedende discussie over de aard van Stalins politieke macht.

2. Het systeem: staat, partij en haar organen

In dit eerste hoofdstuk staan de hoogste leiders van de Sovjetunie centraal en de ontwikkelingen die in de historiografie zijn beschreven. In dit hoofdstuk beschrijf ik de politieke rol van Stalin door de jaren heen, de aard van zijn macht, de interacties tussen de Sovjetleiders en de rol van het Politburo. Daarnaast beschrijf ik de relatie tussen partij en staat in de eenpartijstaat die de Sovjetunie was. Tot slot beschrijf ik hoe de formele staats- en partijstructuren in de loop van de jaren dertig steeds meer afbrokkelden. Dit hoofdstuk geeft een beknopt overzicht van de politieke structuren van het Stalinistische regime, zoals in de historiografie beschreven, en is daarom een belangrijk startpunt voor de hierop volgende hoofdstukken.

2.1 Partij en staat

In 1921, aan het einde van de burgeroorlog waarin de Bolsjewieken vanaf 1918 streden tegen hun politieke vijanden, was de Sovjetunie een eenpartijstaat geworden. In de burgeroorlog waren de andere bestaande politieke partijen uitgeschakeld. De Bolsjewistische partij had weinig maatschappelijk draagvlak over na de verschrikkingen en de maatschappelijke ontwrichting die de oorlog met de Witten als gevolg had. De Bolsjewieken waren een kleine, geïsoleerde en bevochten minderheid geworden dat de macht in handen had over een vijandig gebied. De groepen in de maatschappij die de Bolsjewieken in hun ideologie hadden verdedigd, namelijk de boeren en de arbeiders, keerden zich tegen Lenins Bolsjewistische partij. Hoewel de steun voor de Bolsjewieken en het maatschappelijk draagvlak gering waren, drukte Lenin door.⁴ Zo was de Bolsjewistische partij met Lenin aan het hoofd vanaf het prille begin een ongewilde minderheid. De partij zou dan ook nooit op een democratische wijze, door middel van verkiezingen, aan de macht komen. De Bolsjewistische partij was geen politieke partij als forum voor debat, maar werd tot een instituut in het Sovjetsysteem gemaakt.⁵ Het staatsapparaat werd steeds groter en kreeg in de loop der tijd een steeds grotere rol in het plannen en reguleren van de industrie, handel en landbouw.

Ook binnen de partij raakte de macht al vroeg in het bestaan van de Sovjetunie steeds meer gecentraliseerd en kwam in handen van een kleine groep. In de loop van de jaren twintig en na de dood van Lenin brokkelde de democratie binnen de partij af, bijvoorbeeld door het verbieden van facties en het onderdrukken van afwijkende meningen. Tegelijkertijd werd het beleid in steeds grotere mate gecontroleerd door een sterk politiek centrum. Er was veel controle over leden van de partij, groot belang werd gehecht aan discipline en handhaving van de hiërarchie en er was weinig tot geen ruimte voor het voeren van open discussies. Zo was er al vroeg in het bestaan van de

⁴ Simon Sebag Montefiore, *Stalin : the court of the Red Tsar* (Londen 2003), 29

⁵ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 9

Sovjetunie een sterk gecentraliseerde en ondemocratische cultuur in de partij ontstaan en daarmee een ondemocratische cultuur in het land dat een eenpartijstaat was geworden.⁶

Toch waren er zeker in de jaren twintig nog factoren in werking die een al te extreme concentratie van de macht in handen van één of meerdere personen bemoeilijkten.⁷ Nog tijdens zijn politieke leiderschap had Lenin zich verzet tegen het ontstaan van een alleenheerschappij. Ook had hij kenbaar gemaakt hoe belangrijk het voor het land en het voortbestaan van het socialistische systeem was, dat het leiderschap over de partij zou blijven functioneren als een collectief.

De soevereiniteit binnen de Partij lag bij het Centraal Comité. Hierin zetelden de zeventig –hoewel dit aantal later werd uitgebreid- hoogste partijfunctionarissen, die jaarlijks werden gekozen op het Partijcongres. De samenstelling van het Centraal Comité was relatief overzichtelijk en voorspelbaar. Bepaalde politieke en maatschappelijk functies gingen namelijk gepaard met een bijbehorend lidmaatschap van het Centraal Comité. Dit Centraal Comité koos op hun beurt een kleine groep die het beleid voerde: het Politburo. Het Politburo was één van de belangrijkste partijorganen, waarover meer in paragraaf 1.2. Uit de historiografie blijkt dat in het Politburo de belangrijkste politieke beslissingen werden genomen. Het Politburo was echter ook verantwoording verschuldigd aan het Centraal Comité van de partij. Bovendien werden er ook belangrijke beslissingen genomen door het Secretariaat en Orgburo van de partij, met de Secretaris-Generaal –vanaf 1922 was deze functie in handen van Jozef Stalin- aan het hoofd hiervan. Daarnaast waren er ook andere machtscentra, zoals instituties die verantwoordelijk waren voor de economie, handel, binnenlandse veiligheid en buitenlands beleid. De belangrijkste organisaties waren vrijwel allemaal vertegenwoordigd in de hoogste machtsorganen, het Politburo en het Centraal Comité.

Naast het Politburo functioneerde de Raad van Volkscommissarissen, oftewel Sovnarkom, als een soort landsregering. In de eerste jaren na de revolutie en de machtsovername van de Bolsjewieken, was er nog een gebrekkig institutioneel kader dat voortdurend in ontwikkeling was omdat hier voor de revolutie van 1917 nog niet uitgebreid over na was gedacht.⁸ Sovnarkom bezat in deze beginjaren grote politieke beslissingsbevoegdheid. Met uitzondering van defensie en buitenlandse politiek, werden haast alle bestuurlijke taken uitgevoerd door de Sovnarkom. De dominantie van Lenin, die in de beginjaren voorzitter was, binnen de Sovnarkom was groot. De partijorganen van de Bolsjewieken waren nog relatief onontwikkeld en de belangrijkste politieke beslissingen werden in deze tijd

⁶ Ibidem, 1-16

⁷ Ibidem,1-16

⁸ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system (Cambridge 1990)* 51-

genomen door Sovnarkom.⁹ Vanaf 1921 verplaatste het centrum van de macht zich echter steeds meer van Sovnarkom naar de partijorganen en dan met name het Politburo.

In de jaren na de dood van Lenin, in 1924, draaiden de rollen zich om en verstevigde de Bolsjewistische partij zijn greep op de macht. Hoewel de regering officieel volgens de constitutie onafhankelijk was van de partij, was de regering echter in de praktijk verantwoording verschuldigd aan het Politburo. Feitelijk voerde deze regering de beslissingen uit die in het Politburo al waren besloten. Vanaf december 1930 zette deze ontwikkelingen zich verder voort met de benoeming van Molotov tot voorzitter van het kabinet in plaats van Rykov. Molotov was één van de trouwste bondgenoten van Stalin en de benoeming van juist deze bondgenoot van Stalin tot premier, zorgde ervoor dat staat en partij nog nauwer met elkaar verbonden raakten. Vanaf 1930 werden steeds meer wetten uitgevaardigd uit naam van Sovnarkom en het Centraal Comité tezamen, ondertekend door zowel Molotov als Stalin. Hoewel staat en partij constitutioneel gezien dus onafhankelijk van elkaar opereerden, raakten de twee steeds meer met elkaar vervlochten. Toen vanaf de jaren dertig steeds meer politieke macht in handen van Stalin kwam, waarover meer in het vervolg van dit hoofdstuk, raakten partij en staat meer dan ooit met elkaar vervlochten en waren niet meer los van elkaar te zien.

Twee andere hoge partijorganen waren het Secretariaat en het Orgburo. Het Secretariaat had met name uitvoerende taken. De leden van het Secretariaat dienden eigenlijk als een soort uitvoerende tak van het Politburo.¹⁰ De taken van het Secretariaat bestonden vooral uit het voorbereiden van de vergaderingen van het Politburo en toezicht houden op de uitvoering van de resoluties die door het Politburo waren aangenomen. Het Orgburo hield zich bezig met allerlei interne partijaangelegenheden. Eén van de belangrijkste taken van het Orgburo waren de aanstellingen van hoge partijfunctionarissen. Daarnaast had het een controlerende functie over de lokale partijorganisaties, hield het toezicht op de leden en hield het zich bezig met de propaganda en organisatorische aangelegenheden van de partij.

2.2 Het Politburo

In het voorafgaande is al kort gesproken over het Politburo, maar vanwege het grote politieke belang van dit partijorgaan is het noodzakelijk hier wat uitvoeriger op in te gaan. Het Politburo kan gezien worden als het belangrijkste besluitvormingsorgaan van de communistische partij. Formeel gezien werden de leden van het Politburo gekozen door het Centraal Comité van de partij en waren zij ook verantwoording verschuldigd aan het Centraal Comité. In de praktijk bestond het Politburo uit de

⁹ Ibidem, 55

¹⁰ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 31

belangrijkste politieke leiders, die zelf op hun beurt aan het hoofd stonden van andere belangrijke staatsinstellingen. Daarnaast waren de leden van het Politburo met name vanaf de jaren dertig bondgenoten van Stalin. De leider van het Politburo was de Secretaris-Generaal.

Omdat het Politburo werd gezien als het belangrijkste besluitvormingsorgaan, was er geen enkel beleidsterrein, geen enkele institutie of geen enkele wet waarin het Politburo niet kon interveniëren.¹¹ In feite was de Sovjetunie een eenpartijstaat, maar de macht van de communistische partij was gehuld in mysterie en bestond slechts achter de façade van een hiërarchische Sovjetmacht. In het kader hiervan functioneerde Sovnarkom als een soort regering. Hoewel de regering officieel volgens de constitutie onafhankelijk was van de partij, was de regering echter in de praktijk verantwoording verschuldigd aan het Politburo. Feitelijk voerde deze regering de beslissingen uit die in het Politburo al waren besloten.

Wanneer historici onderzoek doen naar de aard van het Stalinistische regime en de vraag proberen te beantwoorden hoe de politieke macht van Stalin gedefinieerd moet worden, vormt het Politburo als hoogste politieke orgaan steeds een punt van discussie. Juist vanwege de grote macht die het Politburo op papier bezat, werpt dit organen vragen op over hoe groot deze macht in de praktijk was en wat dit vervolgens vertelt over de aard van de politieke macht van Jozef Stalin. Kan het Politburo gezien worden als een groep Sovjetleiders die gezamenlijk de belangrijkste politieke beslissingen namen? Of was het slechts een façade die de realiteit van het politieke systeem, dat volledig was gebaseerd op de persoonlijke macht van Jozef Stalin, moest verbergen?¹² Historici aan één kant van het spectrum menen dat het Politburo een relatief machteloos instituut was, terwijl historici aan de andere kant van het spectrum in het Politburo een beperkende factor van Stalins macht zien. De laatste groep historici zien in Stalin een zwakke leider die vaker de gebeurtenissen volgde dan deze zelf in gang zette.

De bewijsvoering voor dit standpunt werd onder andere gezocht in de fluctuaties in het beleid. Deze fluctuaties en het gebrek aan continuïteit werden door sommige historici verklaard door de polarisatie tussen gematigde Sovjetleiders en radicale Sovjetleiders, oftewel het bestaan van facties. Ten tijde van relatief gematigd beleid, zoals in 1934 wanneer repressief beleid gedeeltelijk werd versoepeld en de rechten van Sovjetburgers werden aangescherpt, zou de gematigde factie de overhand hebben. Op dezelfde wijze zou de radicale factie na 1934 de overhand hebben gekregen met een repressief beleid als gevolg. Het jaar 1934 kan dan ook gezien worden als een belangrijk breekpunt in de politieke geschiedenis van de Sovjetunie. Dit breekpunt viel samen met de dood van

¹¹ Ibidem, 1

¹² Ibidem, 1

één de leden van het Politburo: Kirov. Omdat de dood van Kirov samenvalt met het breekpunt tussen het relatief gematigde beleid van 1934 en het repressieve beleid van de jaren na 1934, is door historici geruime tijd gesuggereerd dat Kirov wellicht onderdeel was van een gematigde factie binnen de Sovjettop. Na de dood van Kirov zou een potentieel radicale factie de overhand binnen het Politburo gekregen hebben. Deze analyse veronderstelt dat Stalin werd beïnvloed door zijn naaste medewerkers en dat de leden van het Politburo in staat waren om de koers waarin de Sovjetunie voer, bij te stellen.

Toch is deze visie op de Sovjetleiding niet onbetwist. Volgens recenter historisch onderzoek is er te weinig bronnenmateriaal dat deze opvatting ondersteunt.¹³ Toen vanaf de jaren negentig steeds meer archiefmateriaal uit de Sovjetunie beschikbaar kwam, bijvoorbeeld de agenda's en protocollen van het Politburo, de logboeken en agenda's van Stalin en de briefwisselingen tussen Stalin en zijn naaste collega's, kon er van deze visie vrij weinig overeind blijven. Uit dit nieuwe archiefmateriaal kwam Stalin naar voren als een sterke leider die zoveel mogelijk de touwtjes in eigen handen wilde houden. Stalin was degene die het beleid van de Sovjetunie uitzette de richting bepaalde waarin het land zich zou bewegen.¹⁴ Zo blijkt uit de archieven bijvoorbeeld niets van een afwijkende mening van Kirov en blijft er weinig over van het standpunt dat Kirov de ideeën van Stalin aanvocht en wellicht zelfs zelf naar de hoogste macht hunkerde.¹⁵ Of het Politburo dus daadwerkelijk een krachtveld was dat Stalin en het beleid beïnvloedde is een kwestie die veel discussie opwerpt. Er is te weinig archiefmateriaal om dit standpunt aannemelijk te maken.

Hoe moet de rol van het Politburo dan wel gedefinieerd worden? Op papier hield het Politburo zich bezig met zes belangrijke beleidsterreinen: internationale zaken, defensie, binnenlandse veiligheid, industrie, landbouw en transport. In de praktijk is het echter lastig om na te gaan in hoeverre de beslissingen die door het Politburo werden genomen, daadwerkelijk collectieve beslissingen waren. Uit archiefmateriaal, zoals herinneringen van Trotsky en Molotov, blijkt dat er binnen het Politburo een kleine groep politieke leiders was die de belangrijke beslissingen nam.¹⁶ Stalin nam de belangrijkste beslissingen vaak zelf of in overleg met twee of drie van zijn trouwste bondgenoten. Voor de officiële vergaderingen van het Politburo kwamen de leiders dan bij elkaar in het kantoor van Stalin. Daarnaast nam het aantal officiële bijeenkomsten in de loop van de jaren dertig steeds meer af en werden de meeste beslissingen onderling in het kantoor van Stalin genomen.¹⁷ In de jaren

¹³ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

¹⁴ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 1-16

¹⁵ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

¹⁶ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 24-25

¹⁷ Ibidem, 25

1928-1929 vergaderde het Politburo iedere week, vaak op donderdagen. Na 1929 nam het aantal bijeenkomsten echter steeds meer af. Vanaf 1934 werd er nog slechts maandelijks overleg gepleegd.

Daarnaast waren een groot deel van de protocollen en beslissingen die het Politburo nam van administratieve en relatief kleinschalige aard. De belangrijkste beslissingen werden vaak niet genomen in samenspraak met het Politburo. Volgens de historicus E.A. Rees vormt het jaar 1933 een breukpunt in het functioneren van het Politburo. Voor 1933 was het Politburo volgens hem het belangrijkste besluitvormingsorgaan in de partijstructuur. Na 1933 werd het Politburo gedegradeerd tot een adviserende raad.¹⁸ Niet alleen nam het aantal bijeenkomsten van het Politburo vanaf 1933 steeds meer af. Ook het aantal beslissingen dat in officiële vergaderingen van het Politburo werd genomen verminderde vanaf het begin van de jaren dertig. De afname van het aantal officiële bijeenkomsten van het Politburo zorgde ervoor dat de hoeveelheid werk die verzet moest worden in de bijeenkomsten die nog wel werden gehouden, zo groot was dat de leden aan het bespreken van het grootste deel van de agenda niet toekwamen. Het politieke belang van het Politburo nam geleidelijk af en vanaf het jaar 1938 was het Politburo in feite geen factor van betekenis meer. In 1938 werden twee commissies van het Politburo in het leven geroepen die besluiten namen op het gebied van binnenlandse en buitenlandse politiek. De praktijk wees uit dat vanaf dit jaar de belangrijkste politieke beslissingen steeds meer werden genomen door een kleine groep vertrouwelingen van Stalin en steeds minder als collectieve beslissingen van het Politburo. Dezelfde ontwikkelingen waren zichtbaar in de andere hoogste centrale partijorganen, zoals het Secretariaat en het Orgburo.

2.3 De politieke macht van Stalin

In de vorige paragrafen heb ik de structuur van de Bolsjewistische partij beschreven, de relatie tussen partij en staat en heb ik de rol van het Politburo beschreven. Wat was nu de rol van Stalin als politiek leider in dit systeem en hoe zag zijn macht eruit?

Zoals in het voorafgaande beschreven, werd Stalin in de geschiedschrijving lange tijd gezien als een alleenheerser met ongelimiteerde macht. Uit relatief jong historisch onderzoek gebaseerd op bronnenmateriaal uit recentelijk geopende archieven, is opnieuw gebleken hoezeer Stalin probeerde de politiek en het beleid tot in de kleinste details te controleren en te beheersen. Na de dood van Lenin was de opvolging nog lang niet beslist. Andere Sovjetleiders, zoals Molotov, kwamen nog geruime tijd ook in aanmerking om de leider van de Bolsjewieken te worden. Pas in 1930 was de politieke dominantie van Stalin in het Politburo geconsolideerd. De jaren voor 1930 waren jaren

¹⁸ Ibidem, 26

waarin Stalins leiderschap als hoogste partijfunctionaris nog niet geheel vanzelfsprekend was.¹⁹ De strategie van Stalin in het consolideren van zijn positie en het veilig stellen van zijn politieke macht bestond uit politieke intrige, het tegen elkaar uitspelen van Sovjetleiders en onderdrukking van afwijkende meningen. Stalin bevocht zijn politieke macht door steeds met behulp van medestanders zijn politieke tegenstanders te verslaan. In de strijd om de macht na de dood van Lenin wist hij verschillende oppositiegroepen –zoals de Linkse en de Rechte Oppositie- tegen elkaar uit te spelen en te verslaan.²⁰

Stalins machtsbasis in de partij lag met name in zijn functie als Secretaris-Generaal. In de strijd om het politieke leiderschap na de dood van Lenin, was zijn functie als Secretaris-Generaal van de partij voor Stalin van essentieel belang. In deze rol had Stalin controle over de centrale partij instituties, zoals het Secretariaat en het Orgburo. Ook stond hij als Secretaris-generaal aan het hoofd van het Politburo. Daarnaast had hij veel invloed op de benoemingen en aanstellingen binnen de partij. In 1930 waren alle leden van het Politburo bondgenoten van Stalin.

Tot de jaren dertig ging Stalin al te grote bestuurlijke verantwoordelijkheid grotendeels uit de weg. Lenin had tijdens zijn leiderschap gediend als voorzitter van de regering en was zodoende de premier van de Sovjetunie geweest. Stalin was in 1922 tot de hoogste partijfunctionaris van de Bolsjewistische partij benoemd, namelijk de Secretaris-Generaal. Lange tijd echter, wilde hij het land niet besturen vanuit de positie van premier van de Sovjetunie. In 1930 werd Molotov benoemd tot premier. Bovendien functioneerde het Politburo tot ver in de jaren dertig nog als een collectief leiderschapsorgaan, waarin Stalin weliswaar een voortrekkende rol bekleedde, maar zijn macht niet ongelimiteerd was.²¹ Dit uitte zich bijvoorbeeld in het feit dat leden van het Politburo hem tegen durfden te spreken en hun eigen koers voeren. Zo kwam het geregeld voor dat een lid van het Politburo aan het adres van Stalin dreigde ontslag te nemen. Vaak stond hierbij een politieke of soms ook persoonlijke wens op het spel. Het kwam niet onregelmatig voor dat Stalin instemde met de eisen van zijn naaste medewerkers.

Vanaf het begin van de jaren dertig veranderde de rol van het Politburo en nam het belang en de politieke macht van deze groep leiders steeds meer af. Hetzelfde gold voor de andere centrale partijorganen, zoals het Centraal Comité. De centrale partijorganen kwamen steeds minder vaak bij elkaar en werden gedegradeerd tot adviserende raden. Hierdoor was er geen sprake meer van een podium waar kritiek op het beleid geuit kon worden en de politieke leiders uitgedaagd kon worden. Bovendien was er geen politiek instituut meer dat genoeg macht had om Stalin om verantwoording

¹⁹ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009), 37

²⁰ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004)

²¹ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

te kunnen vragen. Het collectieve leiderschap van de jaren twintig brokkelde zo steeds meer af. Zoals in het voorafgaande beschreven kwam het Politburo steeds minder bijeen in officiële vergaderingen, maar kwamen kleine groepjes bijeen in het kantoor van Stalin. Door deze nieuwe setting kon Stalin veel meer invloed uitoefenen op de politieke agenda en de politieke besluitvorming.

Stalin wist de politieke macht die het Politburo kwijt raakte, naar zich toe te trekken. Door de grote gevolgen van de transformatie naar een socialistische maatschappij, met name de hongersnood, ontstonden er spanningen binnen het Sovjetleiderschap. Hier profiteerde Stalin van die zich steeds meer kon ontpoppen tot een alleenheerser.²² Waar het in de jaren twintig nog mogelijk was geweest om Stalin tot op zekere hoogte te bekritisieren en hem onder druk te zetten, werd Stalin vanaf de jaren dertig in toenemende mate immuun voor kritiek. Hij zag debat binnen de partij en kritiek van onderaf als een aantasting van de unanimiteit waar de partij volgens hem voor moest staan.²³ De verantwoordelijkheid voor de desastreuze gevolgen van het beleid dat na de dood van Lenin werd gevoerd, werd afgeschoven op regionale partijfunctionarissen.

In de loop van de jaren dertig zette deze ontwikkeling zich voort. Met name vanaf de periode van de Grote Terreur trok Stalin steeds meer macht naar zich toe en werden vele politieke functies in één persoon verenigd.²⁴ De leden van het Politburo bleven in hun eigen departementen waarover zij de dagelijkse leiding hadden gedurende vrijwel het gehele Stalinistische regime een grote mate van onafhankelijkheid behouden.²⁵ In de dagelijkse praktijk echter, was de greep van Stalin op de politieke besluitvorming stevig. Op het gebied van bijvoorbeeld buitenlandse politiek en defensie had Stalin tijdens zijn gehele regeerperiode zijn eigen koers gevaren. Ook de grote veranderingen in de landbouw vanaf 1928 hadden allen de goedkeuring van Stalin nodig en hij veranderde de doelstellingen voor de landbouw naar eigen goeddunken. De landbouw was een belangrijk beleidsterrein; het ging hier om het levensonderhoud van de meerderheid van de Sovjetbevolking. Ook op het gebied van de binnenlandse veiligheid was Stalin een onbetwiste autoriteit wiens meningen niet werden tegengesproken. Naarmate hij langer aan de macht was en zich steeds meer politieke macht toe-eigende, kreeg Stalin echter ook grip op allerlei beleidskwesties die van minder groot belang waren.

Wanneer we dus proberen een grove periodisering aan te brengen, kan het begin van de jaren dertig gezien worden als een breekpunt in de politieke geschiedenis van de Sovjetunie. Rond deze tijd

²² E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 39-43

²³ Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londen 2004), 602

²⁴ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

²⁵ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

kwam er een einde aan wat gezien zou kunnen worden als een oligarchie of als een collectief leiderschap. Door de veranderingen in de functies van de centrale partijorganen, die een belangrijk fundament vormden onder het systeem van collectieve leiderschap, ontstond er steeds meer een politiek systeem dat volledig gebaseerd was op de persoonlijke autoriteit van Stalin.²⁶ Tot slot is er door historici benadrukt dat Stalin ondersteuning kreeg van onofficiële kanalen, namelijk van zijn assistenten die in het geheim opereerden. Zij ondersteunden Stalin met informatie en advies en zorgden er op die manier voor dat Stalin in de loop der tijd steeds meer om de formele organen van de partij heen kon werken.²⁷

Ondanks de ontwikkelingen die in het voorafgaande zijn beschreven, zijn er ook historici, zoals Robert Service die benadrukken dat Stalin tot op zekere hoogte beperkt was door zijn eigen systeem. Lenin en Stalin gaven leiding aan een partij die tegen markteconomie, tegen sociale en religieuze tolerantie en tegen politiek pluralisme was. Vervolgens hadden de Bolsjewieken een politieke systeem in het leven geroepen met één partij en één ideologie dat omringd werd door kapitalistische landen. Volgens sommige historici, kon het communistische systeem niet voortbestaan zonder dictatuur, wanneer ondernemerschap en vrijheid van meningsuiting niet waren toegestaan.²⁸ Zo werd Stalin in zekere zin beperkt door het systeem dat hij zelf in het leven had geroepen. Bovendien was de Sovjetunie weliswaar een totalitaire staat, maar dit wil niet zeggen dat er totale centrale controle was. Daarentegen was de Sovjetunie juist een combinatie van extreme orde en tegelijkertijd extreme wanorde.²⁹ Hoe meer Stalin op bepaalde terreinen zoveel mogelijk macht in eigen handen concentreerde, hoe minder hij ook toezicht kon houden op andere terreinen van het beleid. Dit zorgde voor onevenwichtigheid in het systeem.

De collectivisatie en transformatie naar een socialistische maatschappij had de Sovjetunie in een diepe crisis geworpen en Stalin en zijn naaste medewerkers waren gedwongen een manier te vinden om hun legitimiteit te behouden en de macht niet kwijt te raken. Stalins gezag en legitimiteit kon niet gestoeld worden op de positieve uitkomsten van het beleid waar hij voor stond en dat hij in de praktijk had gebracht.³⁰ De gevolgen van de transformatie naar een socialistische maatschappij waren namelijk desastreus. Als gevolg hiervan werd de legitimiteit van het Sovjetregime vanaf het

²⁶ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 54

²⁷ Niels Erik Rosenfeldt, *The 'Special' World: Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication* (Kopenhagen 2009)

²⁸ Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londen 2004), 600

²⁹ Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londen 2004), 602-603

³⁰ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009), 37

begin van de jaren dertig dan ook gebaseerd op terreur, dwang en onderdrukking.³¹ Dit werden in de loop van het decennium tot hoekstenen van het Stalinistische regime gemaakt. Sommige historici menen dan ook dat het regime van Stalin gebaseerd was op dwang en dat repressie de motor van het systeem was. Zij zijn van mening dat voortdurende onderdrukking en terreur essentieel waren voor de levensvatbaarheid van het Sovjetregime.

Wanneer we spreken over de legitimiteit van Stalin als hoogste leider van de Sovjetunie, is het echter te eenzijdig om te stellen dat de gehele macht van Stalin gefundeerd was op angst en terreur. Uit getuigenverklaring en memoires van andere Sovjetleiders en personen die met hem in aanraking kwamen, blijkt namelijk tegelijkertijd dat Stalin gezien werd als een charmante man. Hij maakte een kalme indruk en gaf zijn naasten het idee dat ze een speciale band met hem hadden. Uit archiefmateriaal blijkt dat men bij de eerste ontmoeting met Stalin vaak erg onder de indruk was.³² Stalin was een goede organisator en een extreem harde werker. Vaak werkte hij wel zestien uur op een dag. Hij was een politiek leider die zelden improviseerde en iedere beslissing die hij nam eerst zorgvuldig in overweging had genomen. Naast een harde werker, was Stalin al vanaf zijn jeugd extreem intelligent. Zijn kwaliteiten en charmes wist Stalin goed uit te buiten en hij sloot vriendschappen met zijn belangrijkste bondgenoten. Ook was hij voortdurend op zoek naar jonge, loyale en hardwerkende partijfunctionarissen met wie hij de banden vervolgens aanhaalde.

Tot slot is het voor het vervolg van deze scriptie belangrijk te stellen dat in de periode vanaf de jaren twintig tot de dood van Stalin in 1953, het systeem van leiderschap in de Sovjetunie steeds veranderde. Zo was er in de jaren twintig sprake van een heel ander Sovjetleiderschap dan tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daarnaast waren er ook op de korte termijn wisselvalligheden en was bijvoorbeeld het jaar 1934 een jaar van discontinuïteit.

2.4 Menselijke relaties in de Sovjettop en informele contacten: een revolutionaire elite

De relatie tussen Stalin en de andere politieke leiders van de Sovjetunie, zoals de leden van het Politburo, was geen op gelijkheid gebaseerde relatie.³³ De medewerkers van Stalin hechtten extreem veel waarde aan zijn mening. Bovendien zorgde Stalin er persoonlijk voor dat zijn naaste medewerkers in voortdurende angst voor hun eigen leven en dat van hun dierbaren leefden. Hiermee dwong hij gehoorzaamheid en loyaliteit van zijn naaste medewerkers af. Bovendien hadden de Sovjetleiders hun carrière en positie aan de top van de samenleving te danken aan Stalin, die hun ook weer alles af kon nemen. De Sovjetleiders die zelf vaak aan het hoofd stonden van belangrijke

³¹ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

³² Simon Sebag Montefiore, *Stalin : the court of the Red Tsar* (Londen 2003), 41-42

³³ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 42

overheidsinstellingen bezaten binnen hun eigen tak van het bestuur tot op zekere hoogte onafhankelijkheid. Wanneer de politieke macht van één van deze leiders echter te groot werd, greep Stalin in. Zo had Lazar Kaganovitsj, één van de leden van het Politburo en één van de trouwste bondgenoten van Stalin, belangrijke functies in de partij, maar toen zijn macht als tweede man en plaatsvervanger van Stalin te groot werd, plaatste Stalin hem over naar een bestuursfunctie in de spoorwegen die van minder groot belang was.

Naast Kaganovitsj, was Vyacheslav Scriabin, die zichzelf later Molotov ging noemen, één van de meest betrouwbare bondgenoten van Stalin. Hij was geboren in Kukarla, vlakbij Perm, en behoorde tot een relatief gegoede familie. Hoewel hij vanaf zijn zestiende jaar een revolutionair werd, volgde hij een degelijke opleiding. Stalin en Molotov ontmoetten elkaar voor het eerst bij de krant *Pravda*, waar Molotov als journalist werkte. Molotov stond bekend als wreed, wraakzuchtig en temperamentvol, maar tegelijkertijd ook gedisciplineerd en energiek. Hij was al vanaf 1921 kandidaat om toe te treden als lid tot het Politburo. Bovendien was hij al eerder dan Stalin secretaris van de Bolsjewistische partij. Toen Stalin in 1922 Secretaris-Generaal van de Partij werd, werd Molotov de tweede man in de Partij. Opvallend in de relatie tussen deze twee Sovjetleiders, is dat Molotov Stalin weliswaar respecteerde en bewondering voor hem had, maar hij Stalin wel degelijk tegen durfde te spreken en durfde te bekritisieren.³⁴

Gedurende lange tijd, met name in de jaren dertig, waren Vjatsjeslav Molotov en Lazar Kaganovitsj de meest trouwe en loyale bondgenoten van Stalin. Kaganovitsj was de plaatsvervanger van Stalin op de momenten dat hij op vakantie was. Op deze momenten stond Kaganovitsj aan het hoofd van het Politburo, maar werd Stalin voortdurend op de hoogte gehouden van de politieke ontwikkelingen. Door het vertrouwen van Stalin in Molotov en Kaganovitsj waren zij in de positie om Stalin tot op zekere hoogte te beïnvloeden.³⁵ De leden van het Politburo werden vaak door Stalin ingezet om hem te vertegenwoordigen in de provincies en regio's van de Sovjetunie. Zij hielden toezicht op de uitvoering van het beleid en rapporteerden rechtstreeks aan Stalin over de situatie aldaar. Over de fundamentele beleidskwesties vormden de politieke leiders van de Sovjetunie een opvallende eenheid, ook wanneer er veranderingen in het beleid werden doorgevoerd. Onderling bestonden er echter veel conflicten die vaak voortkwamen uit tegenstrijdige belangen van de overheidsinstellingen waarvan de verschillende leden van het Politburo aan het hoofd stonden. Zo stonden de verhoudingen tussen Molotov en Kaganovitsj, rivalen op het gebied van de opvolging van Stalin, vaak gespannen.

³⁴ Simon Sebag Montefiore, *Stalin : the court of the Red Tsar* (Londen 2003), 34

³⁵ E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 41-42

Het voorafgaande doet wellicht vermoeden dat het leiderschap van de Sovjetunie een kille, zakelijke en angstaanjagende wereld was waarin iedereen vreesde voor zijn leven. In zekere zin was dit ook het geval. Het zou echter te eenzijdig zijn de wereld van de Sovjettop alleen op deze manier te beschrijven. Er is namelijk ook een andere kant van het verhaal die aan het licht moet worden gebracht. De wereld van de Sovjetleiders was een intieme wereld, waarin niet alleen vijandelijkheid heerste, maar ook hechte vriendschap.³⁶ De Sovjetleiders woonden relatief dicht bij elkaar en vormden, zoals Simon Sebag Montefiore, beschrijft een soort 'Kremlin-familie'. Bestuurlijke aangelegenheden, zoals de vergaderingen van het Politburo, werden vaak voortgezet met een diner waarbij ook de echtgenotes van de leden van het Politburo aanwezig waren.

De leden van het Politburo waren relatief jong en waren veelal trouwe aanhangers van Stalin. Opvallend aan de samenstelling van het Centraal Comité was de continuïteit en de eenheid binnen dit centrale partijorgaan. Tot 1937 was er dezelfde generatie in het Centraal Comité die gezamenlijk een revolutionaire elite vormden. Deze eenheid binnen het Centraal Comité zag Stalin als een bedreiging van zijn persoonlijke autoriteit en de leden van dit centrale partijorgaan werden op relatief grote schaal het slachtoffer van de Grote Zuiveringen. Stalin kon echter niet zomaar alleen op eigen kracht deze aanval op een groot deel van de partijelite ten uitvoer brengen. Hij kreeg steun van de leden van het Politburo. Volgens de historicus Evan Mawdsley hielp het 'team van Stalin', namelijk de leden van het Politburo, bij het uitschakelen van een relatief grote elite die een machtsblok vormden.³⁷

2.5 Van formele partijstructuur naar informeel netwerk

Uit het voorafgaande is gebleken dat de aard van Stalins regime in de historiografie op grote schaal is bediscussieerd. Recent onderzoek heeft opnieuw aan het licht gebracht dat Stalin zoveel mogelijk macht in eigen handen probeerde te concentreren, met name vanaf de jaren dertig. Toch zijn historici als Stephen Wheatcroft en E.A. Rees van mening dat Stalins werkstijl gebaseerd was op sociale interactie en dat er in de loop der tijd alleen maar meer ontmoetingen tussen Stalin en de andere leden van de Sovjetelite in het kantoor van Stalin plaatsvonden.³⁸ Het afbrokkelen van de formele partijstructuur wil dan ook, volgens Wheatcroft, niet per definitie zeggen dat Stalin als gevolg hiervan alle macht in eigen persoon controleerde.

³⁶ Simon Sebag Montefiore, *Stalin : the court of the Red Tsar* (Londen 2003), 33-37

³⁷ Evan Mawdsley, 'Politburo/Presidium Membership, 1927-1953' in E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 59-75

³⁸ Stephen G. Wheatcroft, 'From Team-Stalin in E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004)

Volgens deze theorie, verdween de interactie tussen de Sovjetleiders niet als gevolg van het afnemende belang van de formele partijorganen. Deze relaties bleven bestaan, maar op een ander podium waarover Stalin meer persoonlijke controle had. Het systeem draaide in toenemende mate om de ontmoetingen in het kantoor van Stalin, waarin met zogenaamde ‘werkgroepen’ werd gewerkt aan politieke beslissingen en resoluties. Niet langer was de formele vergadering van het Politburo het forum van politieke besluitvorming, maar het kantoor van Stalin. Daar kon Stalin persoonlijk de agenda bepalen, wie er mochten deelnemen aan het overleg en wie hiervan werden uitgesloten. Degenen die politiek een rol bleven spelen, waren de vertrouwelingen van Stalin: het nieuwe systeem kreeg het gezicht van een klein groepje vertrouwelingen dat zich om Stalin heen had gevormd.

Wheatcroft ontkracht dan ook het traditionele beeld van Stalin als eenzame dictator die geheel alleen beslissingsbevoegdheid had. Hij schetst daarentegen een beeld waarin sociale interactie gedurende het gehele Stalinistische regime, ook na het afbrokkelen van de formele partijstructuur, nog hoog in het vaandel stond. Ook de historicus Rees is van mening dat het afbrokkelen van de formele partijstructuur en de ondergang van het Politburo niet betekenden dat de andere Sovjetleiders rondom Stalin volledig machteloos werden.³⁹ Gedurende het gehele Stalinistische regime, bleef de leider politieke besluiten nemen uit naam van de partij en nooit uit naam van eigen persoon. Daarnaast, zo meent Rees, had Stalin zijn naaste medewerkers nodig als assistenten, adviseurs en boven alles om leiding te geven aan de grote Sovjetinstituten. Vaak hadden de Sovjetleiders in hun eigen institutionele gebied veel macht en opereerden zij relatief onafhankelijk.

Het systeem veranderde van een bureaucratische staatsstructuur die de kaders vormde waarin politiek werd bedreven, naar een systeem waarin losse, steeds wisselende groepjes van Sovjetleiders de belangrijkste beslissingen namen. Het belang van de persoonlijke relaties tussen de Sovjetleiders nam na de uitholling van de formele politieke instellingen, wellicht zelfs toe. De basis van de politieke macht van Sovjetleiders was de vertrouwensband met Stalin: slechts wanneer Stalin een partijlid vertrouwde en capabel vond, was er toegang tot de politieke top. Dit systeem dat zeer sterk gecentraliseerd was en draaide rondom de persoon van Stalin, had niet alleen maar zwaktes. De politiek was eigenlijk een voortdurende vorm van *crisis management*. Besluiten werden genomen door een kleine groep Sovjetleiders die verstand van zaken hadden. Deze Sovjetleiders konden ieder moment van de dag, ook midden in de nacht, opgeroepen worden voor overleg. Dit maakte het

³⁹ E.A. Rees, ‘Stalin as Leader, 1937-1953’ in E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin’s Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 204-205

besluitvormingsproces snel. Anderzijds betekende dit sterk gecentraliseerde en gepersonaliseerde systeem dat de zwaktes van Stalin ook tot zwaktes van het systeem werden gemaakt.

Het belang van deze sociale interactie blijkt het persoonlijke register van Stalin. Dit register laat zien dat Stalin op grote schaal contacten onderhield met een aanzienlijk aantal personen. In totaal ontving Stalin, gedurende de gehele periode van zijn regime, waarschijnlijk ongeveer 2800 personen in zijn kantoor, zo blijkt uit de registers die sinds het openen van de archieven beschikbaar zijn geworden. Deze registers laten bovendien zien dat er in totaal zo'n 30.000 ontvangsten van gasten in het kantoor van Stalin zijn geweest. Zo kan worden berekend dat ieder individu gemiddeld ongeveer tien keer het kantoor van Stalin bezocht. Wat echter aannemelijker is, is dat bepaalde bezoekers Stalin zeer regelmatig ontmoetten en anderen slechts enkele keren.

Stalins meest frequente bezoeker was Molotov.⁴⁰ In totaal bracht Molotov 2927 keer een bezoek aan Stalin in diens kantoor met een totale duur van 8169 uur. Molotov was aanwezig bij 76,5 procent van alle officiële vergaderingen van Stalin. Deze cijfers brengen aan het licht dat de positie van Molotov in het Stalinistische regime erg bijzonder was. Niet alleen door de grote hoeveelheid contacturen tussen Molotov en Stalin, maar ook door de langdurigheid van deze relatie tussen de twee Sovjetleiders. Pas vanaf het jaar 1952 ontstonden de eerste scheuren in de nauwe samenwerking tussen Stalin en Molotov. Hier kwam nog bij dat Stalin en zijn medewerkers voor de jaren dertig nog weinig controle hadden over de centrale regering, Sovnarkom. Onder Lenin en Rykov, die voor 1930 aan het hoofd hadden gestaan van deze landsregering, had Sovnarkom een eigen interne bureaucratie ontwikkeld. Toen Molotov in 1930 aan het hoofd van de regering kwam te staan, kreeg Stalin wel controle over deze regering. De intensieve relatie tussen Stalin en Molotov was één van de belangrijkste constanten van het gehele Stalinistische regime en Wheatcroft omschrijft het zelfs als 'the anchor of Stalinist politics'.⁴¹

Ook andere Sovjetleiders en leden van het Politburo, zoals Malenkov, Voroshilov, Kaganovitsj, Beria en Mikoyan waren zeer frequent aanwezig bij bijeenkomsten in het kantoor van Stalin. Het waren echter niet alleen leden van het Politburo die regelmatig Stalins kantoor bezochten. Het meest opvallende voorbeeld hiervan is Ezhov. In 1935 was hij aanwezig bij 23 procent van alle vergaderingen in Stalins kantoor, hoewel hij op dat moment geen officieel lid was van het Politburo. In 1937 liep dit percentage zelfs op tot 66 procent, waarmee hij na Molotov de meest frequente bezoeker van Stalin was.

⁴⁰ Ibidem, 93-98

⁴¹ Stephen G. Wheatcroft, 'From Team-Stalin in E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004)

3. Stalins leiderschapsstijl en intermenselijke relaties

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de formele partijstructuur vanaf de jaren dertig steeds minder werd gebruikt. In dit vacuüm kwam de nadruk te liggen op de informele contacten tussen de Sovjetleiders, met Stalin als spin het web. De band die een Sovjetleider met Stalin had, was bepalend voor zijn politieke carrière en vanaf het einde van de jaren dertig zelfs voor zijn persoonlijke leven. Er waren, zo blijkt mijns inziens uit de briefwisselingen tussen Stalin en zijn naaste medewerkers, weinig vormen die deze band met Stalin kon aannemen: ofwel je was een vriend, ofwel je was een vijand.

In dit hoofdstuk zal ik proberen de vraag te beantwoorden hoe de leiderschapsstijl van Stalin gedefinieerd kan worden. Het gaat hierbij om twee grote aspecten. Ten eerste zal ik analyseren hoe Stalin zijn medewerkers aanstuurde en leiding gaf aan de politieke top van de Sovjetunie. Hierbij gaat het om de intermenselijke relaties tussen Stalin en zijn naaste medewerkers, waarbij verschillende thema's aan bod komen. Het eerste thema dat ik zal bespreken is vijandschap en de vraag hoe Stalin hiermee omging. De aanwezigheid van vijanden was zo'n alomtegenwoordig element in Stalins leiderschap, dat het logisch lijkt om mijn analyse hiermee te beginnen. Mijns inziens kunnen de omgangsvormen met vertrouwelingen dan ook pas begrepen worden, wanneer eerst duiding is gegeven aan de omgang met vijanden. Iedere vriend was ook een potentiële vijand in de leiderschapsstijl van Stalin. Vervolgens zal de omgang met vertrouwelingen aan bod komen. In de omgang met zijn vertrouwelingen leek Stalin twee gezichten te hebben, die besproken zullen worden: enerzijds een autoritaire kant, die het best te illustreren is aan de hand van het 'oplossen' van meningsverschillen, anderzijds een meer vriendschappelijke kant. Het zou namelijk te eenzijdig zijn alleen de autoritaire kant van Stalins leiderschapsstijl en complexe omgangsvormen te analyseren, terwijl ook andere aspecten zoals complimenten en vertrouwen zo nu en dan een rol speelden.

Ten tweede zal dit de vraag oproepen in hoeverre deze leiderschapsstijl van Stalin efficiënt was: hoe ging hij te werk om de informele contacten als nieuw podium voor besluitvorming in goede banen te leiden? Ik analyseer hoe de complexe informele contacten tussen de Sovjetleiders hun weerslag hadden op het politieke besluitvormingsproces. Hierbij kijk ik eerst hoe de algemene politieke besluitvorming in zijn werk ging en dan met name wat de rol van Stalin hierin was. Ook kijk ik naar hoe werd omgegaan met crisis en problemen. Deze vraag zal ik beantwoorden aan de hand van een analyse van de briefwisseling tussen Stalin en drie van zijn naaste medewerkers, namelijk Molotov, Kaganovitsj en Dimitrov. Ik zal echter beginnen met een korte introductie over de briefwisselingen die de belangrijkste bronnen zijn voor deze analyse.

3.1 De brieven

In het vervolg van dit hoofdstuk staat de correspondentie tussen Stalin en drie van zijn naaste medewerkers, namelijk Molotov, Kaganovitsj en Dimitrov centraal. Wat volgt is een analyse over wat deze correspondentie –het aansturen door Stalin van zijn naaste medewerkers- vertelt over de dagelijkse praktijk van Stalins leiderschap en zijn leiderschapsstijl. De brieven dateren uit verschillende perioden: de brieven naar Molotov werden geschreven in de periode van 1925 tot 1936, de brieven naar Kaganovitsj in de periode van 1931 tot 1936 en de brieven naar Dimitrov tussen 1934 en 1943. Vjatsjeslav Molotov (1890-1986) en Lazar Kaganovitsj (1893-1991) waren beiden lid van het Politburo en behoorden daarmee tot de bestuurlijke top van de Sovjetunie. Ook op de momenten dat Stalin op vakantie was, onderhield hij veelvuldig contact met Molotov en Kaganovitsj die als lid van het Politburo een belangrijke politieke functie hadden. Niet alleen waren zij lid van het Politburo, tevens werden zij gezien als de twee belangrijkste vertrouwelingen van Stalin.

In de historiografie wordt Molotov gezien als de belangrijkste vertrouweling van Stalin. Uit de bezoekersregister van Stalins kantoor blijkt dat Molotov de meest frequente bezoeker van Stalin was. In tegenstelling tot andere Sovjetleiders die nauw met Stalin samenwerkten, was de vertrouwensband tussen Stalin en Molotov, naast hecht, ook van lange duur. Intensieve samenwerking met andere Sovjetleiders, zoals Yezhov, hoofd van de NKVD en Stalins rechterhand in het uitvoeren van de Grote Zuiveringen, was vaak van korte duur, waarna het wantrouwen van de kant van Stalin weer de overhand kreeg. Bij Molotov was dit echter niet het geval. Ook uit de brieven blijkt hoeveel Stalin met Molotov deelde en hoeveel hij hem toevertrouwde. Een belangrijk onderwerp van de brieven aan Molotov was de strijd tegen de oppositiegroepen. De opvattingen die Stalin hierover had en de oplossingen die hij hiervoor aandroeg –vaak het (politiek) uitschakelen van deze tegenstanders- deelde hij grotendeels met Molotov die hij klaarblijkelijk vertrouwde.

Lazar Moisejevich Kaganovitsj werd geboren in 1893 in Kabana, Oekraïne. Hij kwam uit een arme Joodse familie. In 1911 werd hij lid van de Bolsjewistische partij. Kaganovitsj, die voor de Oktoberrevolutie had gewerkt als schoenmaker, stond bekend als een belezen en intelligente man en was daarmee het modelvoorbeeld van de *worker-intellectual*. Hij wordt in de historiografie genoemd als de tweede vertrouweling van Stalin. Door partijgenoten werd opgemerkt dat Kaganovitsj een slaafse afhankelijkheid en vleierij aan Stalin tentoon spreidde. Zijn loyaliteit aan Stalin stond ten alle tijden buiten kijf en zijn toespraken stonden bol van verering en adoratie aan het adres van Stalin. Daarnaast was hij op de momenten dat Stalin op vakantie was zijn plaatsvervanger in de partij. In deze positie had Kaganovitsj grote verantwoordelijkheden die hij, zo blijkt uit de brieven, tot in de

puntjes naar Stalins goeddunken wilde uitvoeren. In vergelijking met Molotov, was Kaganovitsj meer degene die trouw alle instructies van Stalin uitvoerde. Hoewel de relatie tussen Molotov en Stalin moeilijk gelijkwaardig genoemd kon worden, blijkt uit de brieven tussen Stalin en Kaganovitsj de ongelijkwaardigheid tussen Stalin en Kaganovitsj nog veel sterker.

De derde correspondentie is die met Georgi Dimitrov, een van oorsprong Bulgaarse communist die in 1882 was geboren bij Radomir in Bulgarije. Vanaf 1934 gaf hij leiding aan de Comintern, hoewel hij pas in 1935 officieel werd benoemd tot Secretaris-Generaal van de internationale communistische organisatie. De briefwisseling met Dimitrov was weer anders van aard. In tegenstelling tot de briefwisselingen met Molotov en Kaganovitsj, kwam deze correspondentie vaak van één kant, namelijk van de kant van Dimitrov. Uit ander bronnenmateriaal blijkt wel dat er op andere manieren contact werd onderhouden tussen Stalin en Dimitrov, zo schrijven Alexander Dallin en F.I. Firsov die de briefwisseling hebben gepubliceerd.⁴² Soms volstond Stalin ermee alleen wat kanttekeningen bij de brieven van Dimitrov neer te krabbelen. Stalins relatie met Dimitrov was dus anders van aard dan met Molotov en Kaganovitsj. Het contact was veel minder intensief en de desinteresse van Stalin was vaak groot. In vergelijking met Kaganovitsj leek Dimitrov ook veel minder ontzag te hebben voor Stalin; wellicht kwam dit ook door de afstand. Dimitrov vroeg Stalin wel altijd om instructies, maar hij leek ook niet bang om zijn eigen visie te kennen te geven.

Inhoudelijk sneden de brieven allerlei verschillende kwesties aan, vaak politiek of economisch van aard. Opvallend is dat vaak één of meerdere onderwerpen gedurende langere tijd centraal staan in de briefwisseling. De correspondentie tussen Stalin en Molotov in de jaren twintig ging voor een heel groot deel over de strijd tegen de politieke tegenstanders van Stalin. In de zomer van 1926 werden Stalin en zijn aanhangers in het Politburo opgeslokt door de strijd tegen oppositiegroepen, aanvankelijk tegen Zinoviev en zijn aanhangers en daarna tegen Bukharin. Stalin zat boven op deze kwesties en uit de brieven blijkt hoezeer hij met name inhoudelijk het brein was achter het uitschakelen van zijn tegenstanders binnen de partij. Niet alleen stuurde Stalin deze kwestie volledig aan, de leden van het Politburo raadpleegden Stalin, vroegen om zijn mening en spraken hun overeenstemming hiermee uit. Uiteraard werden ook de algemene dagelijkse politieke gang van zaken besproken en kreeg Molotov instructies over zaken die opgelost moesten worden. De briefwisseling tussen Stalin en Molotov die ik hier bestudeer, bestaat met name uit brieven van Stalin gericht aan Molotov. De antwoorden van Molotov zijn slechts schaars in de archieven.

⁴² Alexander Dallin and F.I. Firsov (eds.), *Dimitrov and Stalin, 1934-1943: Letters from the Soviet Archives* (New Haven en Londen 2000)

De briefwisseling tussen Stalin en Kaganovitsj sneed veel verschillende onderwerpen aan. Het ging over allerlei dagelijkse bestuurlijke aangelegenheden, vaak politiek of economisch van aard, maar soms ging het ook over culturele of diplomatieke kwesties of over de pers. In deze brieven werd een breed scala aan onderwerpen aangesneden, vooral omdat Kaganovitsj in deze jaren de plaatsvervanger van Stalin in de partij was. R.W. Davies, Melanie Ilič en Oleg Khlevnyuk hebben een kwantitatieve analyse gemaakt van de onderwerpen waaraan Stalin in zijn brieven aan Kaganovitsj de meeste aandacht besteedde.⁴³ Economie, binnenlandse politiek en buitenlandse politiek en handel waren de drie grootste interesses van Stalin. Aan ieder van deze drie onderwerpen besteedde Stalin ongeveer één derde van zijn tijd in de correspondentie. Binnen het onderwerp van de economie, goed voor 32,7 procent van Stalins brieven, besteedde hij opvallend veel aandacht aan de landbouw en dan met name aan de graanvorderingen. Hieruit bleek hoe groot het belang van deze graanvorderingen om de Sovjetunie tot een succes te maken in de ogen van de Sovjetleider was. De binnenlandse politiek nam 39,9 procent van de correspondentie in beslag. Hierbij ging het bijvoorbeeld om interne politieke aangelegenheden, binnenlandse veiligheid en de pers. Binnen deze categorie hield Stalin zich opvallend veel bezig met de aanstelling van overheidsfunctionarissen. Wanneer er problemen ontstonden of de uitvoering van het beleid vast dreigde te lopen, werd dit opgelost door reorganisaties en nieuwe aanstellingen. Uit de correspondentie bleek hoezeer Stalin overtuigd was van de effectiviteit van administratieve reorganisaties als oplossing voor problemen van allerlei aard. Een laatste categorie waar Stalin volop aandacht aan besteedde was buitenlandse politiek en buitenlandse handel in het bijzonder. Stalin probeerde goed op de hoogte te blijven van de internationale ontwikkelingen en besteedde veel tijd aan de relaties met het buitenland. Uit zowel de brieven aan Molotov als aan Kaganovitsj blijkt hoezeer Stalin vaak gedurende langere tijd werd opgeslokt door één of meerdere kwesties. Hiermee wekte hij de indruk geen volledig overzicht te hebben op wat er allemaal in het land speelde. Waar sommige onderwerpen volop aan bod kwamen in de brieven, werd er over andere lopende zaken met geen woord gerept.

De brieven van Dimitrov gingen vrijwel uitsluitend over buitenlandse aangelegenheden, zoals de Spaanse burgeroorlog en de Chinese kwestie. Het ging er in deze brieven vaak om overeenstemming te vinden met Stalin over het standpunt dat de Comintern in de betreffende kwestie moest innemen. Dimitrov wekte vaak de indruk dat er al een besluit was genomen of een standpunt was ingenomen en dat er uit plichtsbesef -of wellicht angst voor misstappen- nog formele toestemming van Stalin moest worden gevraagd. Stalin op zijn beurt wekte de indruk andere –binnenlandse- prioriteiten te hebben. Zijn antwoorden waren vaak kort en zelden weersprak hij het standpunt van de Comintern.

⁴³ R.W. Davies, Melanie Ilič en Oleg Khlevnyuk, 'The Politburo and Economic Policy-making' in E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004), 108-132

Hoewel Stalin vaak lange periodes op vakantie buiten Moskou verbleef, bleef hij zich bemoeien met de politieke en bestuurlijke bezigheden. Door middel van brieven en telegrammen bleef hij op de hoogte van de dagelijkse besommingen en de meest recente ontwikkelingen. De brieven van Stalins kant dienden dan ook om op de hoogte te blijven van de politieke ontwikkelingen en zijn medewerkers en vertegenwoordigers in Moskou aan te sturen en te controleren. Van de andere kant dienden de brieven van Kaganovitsj, Dimitrov en Molotov om Stalin te raadplegen. De brieven laten zien dat Stalin ook tijdens zijn vakanties verwoede pogingen deed om allerlei lopende politieke en maatschappelijke ontwikkelingen te blijven sturen. In de brieven stelde Stalin vaak kwesties van allerlei aard aan de orde, gaf hij zijn mening over allerlei ontwikkelingen en gaf hij zijn naaste medewerkers vaak opdrachten. Wanneer Stalin geen antwoord kreeg op zijn brieven of zaken niet naar zin werden afgehandeld, sprak hij zijn medewerkers hier op aan.

Het belang van contact door middel van brieven moet dan ook niet worden onderschat. Met name in de beginjaren van het Stalinistische regime waren brieven samen met telegrammen het voornaamste communicatiemiddel om kwesties onderling te bespreken bij afwezigheid van Stalin en om beleid uit te zetten. Pas aan het einde van de jaren dertig nam het aantal brieven af en werd er meer telefonisch contact onderhouden. Het laatste jaar van de correspondentie tussen Stalin en Kaganovitsj, 1936, bestond dan ook vooral uit korte berichtjes die meer op notities leken dan op brieven. In tegenstelling tot de voorgaande jaren werden kwesties niet meer uitgebreid besproken via brieven, maar via de telefoon.⁴⁴

De controle die Stalin door middel van deze brieven op bijvoorbeeld de leden van het Politburo trachtte uit te oefenen, toont aan dat het politieke systeem van de Sovjetunie in grote mate rondom de persoon van Stalin draaide. Ook op de momenten dat Stalin niet aanwezig was in het Kremlin leek Stalin zichzelf nog steeds voortdurend in allerlei kwesties te betrekken. De toon van de brieven is vaak nogal commanderend. Zo bestonden de brieven van Stalin vaak uit een opsommingen van opdrachten die Molotov en Kaganovitsj moesten uitvoeren. In de hierop volgende paragrafen zal ik verschillende aspecten van leiderschapstijl uitlichten.

3.2. Vijanden, wraak en geweld

Het eerste aspect van Stalins leiderschapstijl dat ik zal uitlichten is de omgang met vijanden. Het lijkt wellicht wat vreemd om hiermee te beginnen en niet met de omgangsvormen binnen de kring van Stalins vertrouwelingen. Mijn uitgangspunt hierbij is echter dat de omgangsvormen tussen Stalin en zijn vertrouwelingen pas goed begrepen kan worden, wanneer we eerst de omgang met vijanden

⁴⁴ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003), 315-322

begrijpen. Het Sovjetsysteem was tot in alle lagen, organen en instituties doordrongen van angst en wantrouwen. Vijanden waren namelijk overal en iedere vriend was ook een potentiële vijand.

De politieke vijanden van Stalin, maar ook de 'vijanden van het volk', wat door de Sovjetleiders nogal breed werd gedefinieerd, zijn een veelvoorkomend thema in de briefwisseling, met name in de brieven van Stalin aan Molotov en Kaganovitsj. Wanneer werd gesproken over vijanden, was Stalin over het algemeen meedogenloos, of het nu ging om zijn politieke tegenstanders binnen het Politburo of om de 'vijanden van het volk' die volgens Stalin in allerlei verschillende overheidsinstellingen waren geïnfiltrerd en daar de uitvoering van het socialistische beleid trachtten tegen te werken. In de brieven was de oplossing van Stalin vaak wraak. Mijns inziens blijkt dan ook uit de brieven dat vijandschap steeds weer gepaard ging met geweld: vijanden moesten uit de weg worden geruimd.

Ten aanzien van vijanden was Stalin autoritair en meedogenloos. Het fundament van de relaties tussen de Sovjetleiders, was de vertrouwensband met Stalin, zoals uit het eerste hoofdstuk is gebleken. Degenen die het vertrouwen van Stalin bezaten en loyaal aan hem waren, konden een politieke rol van betekenis spelen. Degenen, echter, die door Stalin als vijand werden gemarkeerd, hadden een groot probleem. In de informele contacten die met name vanaf de jaren dertig van toenemend belang waren in de politiek, was de vertrouwensband met Stalin doorslaggevend.

Maar wie werden dan gezien als vijanden? Vaak was ideologie van groot belang in het definiëren van vijandelijkheid. Personen die op welke manier dan ook de transformatie naar een socialistische maatschappij trachtten tegen te werken, werden gezien als vijanden. Niet alleen ging het hierbij om Stalins grote politieke vijanden, zoals Zinoviev en Bukharin, maar in Stalins ogen, zo blijkt uit de brieven, waren vijanden overal in de Sovjetunie. Wanneer het ging om deze groep 'vijanden van het volk' of 'vijanden van de arbeidersklasse', waren de reacties van Stalin vaak het felst en het heftigst.

Een voorbeeld is de kwestie die Stalin op 16 september 1926 aan de kaak stelde in een brief aan Molotov. In de pers, zo stelde Stalin, was geschreven dat lokale organisaties die belast waren met de graanvorderingen, de opdrachten van de centrale partijorganen niet nakwamen. Stalins oplossingen voor het probleem zijn meedogenloos. Hij schreef aan Molotov het volgende: 'De quasi straffeloosheid van deze duidelijke criminelen is koren op de molen van de NEP-mannen en andere vijanden van de werkende klasse – het demoraliseert de gehele economie en Sovjetbureaucratie, het verandert onze richtlijnen en onze partij in betekenisloze speeltjes. Dit kan niet langer getolereerd worden als we niet gevangen genomen willen worden door deze schoften die zeggen

onze richtlijnen te ‘accepteren’ maar ons in realiteit belachelijk maken.’⁴⁵ Verderop in de brief droeg Stalin op dat de strijd tegen deze vijanden van het volk ‘meedogenloos’ moest zijn.

In het jaar 1929 werd Stalin in zijn brieven aan Molotov in beslag genomen door de kwestie Bukharin. De kwestie was mijns inziens typerend voor de manier waarop Stalin met zijn politieke vijanden omging. Ideologie speelde daarin een grote rol. Stalin zag Bukharin niet alleen als een politieke tegenstander met opvattingen die afweken van de partijlijn, maar hij zag hem met name, zo blijkt uit de briefwisseling tussen Stalin en Molotov uit 1929, als een vijand van het volk. Regelmatig benadrukte hij dat Bukharins afkomst niet in de arbeidersklasse was, maar in de bourgeoisie. Wanneer hij sprak over de kwestie omtrent Bukharin, drukte Stalin zich vaak uit in ongekend felle bewoordingen. ‘Hij is een typische karakterloze, krachteloze en intelligente politicus, leunend in de richting van een Kadetten advocaat. Naar de hel met hem.’, schreef Stalin op 21 augustus 1929.⁴⁶ Twee dagen later, op 23 augustus 1929, schreef Stalin aan Molotov: ‘Zojuist heb ik Bystrianskiï’s verslag over zijn gesprek met Bukharin gelezen. Zoals ik al dacht, is Bukharin het moeras van opportunisme ingeschoven en is nu aangewezen op roddels, vervalsing en chantage: hij heeft geen argumenten meer over. Geklets over ‘documenten’ en ‘land nationalisatie’ etc. is the fraude van een onbetekende advocaat die failliet is gegaan in zijn beroep.’

De aanpak voor het bestaan van vijanden was voor Stalin, zo blijkt uit de brieven, wraak en geweld. Uit de briefwisseling tussen Stalin en Molotov in het jaar 1930 blijkt dat Stalin zelf regelmatig opdracht gaf tot het uit de weg ruimen van vijanden van de partij en het volk. In dit jaar werd het beleid repressiever en was Stalin ervan overtuigd dat politieke vijanden overal in overheidsinstellingen waren geïnfiltreerd en daarmee de uitvoering van het communistische beleid belemmerden. Bovendien zag hij al deze vijanden niet als onafhankelijk opererende figuren, maar vormden zij in zijn ogen een samenzwering die een contrarevolutie als doel hadden. Stalin spoorde, via Molotov, zijn naaste medewerkers, zoals de leden van het Politburo, aan om meedogenloos te werk te gaan. In augustus 1930 schreef Stalin aan Molotov in duidelijke bewoordingen: ‘Ik ben van mening dat het onderzoek naar de Kondratiev-Groman-Sadyrin zaak moet worden voortgezet – zorgvuldig en zonder haast. Dit is van groot belang. Alle documenten die betrekking hebben op deze zaak moeten verzonden worden naar de leden van het Centraal Comité en de Centrale Controle Commissie. Ik twijfel er niet aan dat een direct verband ontdekt zal worden (via Sokolnikov en Teodorovich) tussen deze mannen en de ‘rechtsen’ (Bukharin, Rykov, Tomskii). Kondratiev, Groman

⁴⁵ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 126-128

⁴⁶ *Ibidem*, 167-169

en enkele andere schurken moeten definitief worden doodgeschoten.⁴⁷ Meteen hierop volgend schreef Stalin: 'Een hele groep saboteurs in de vlees moeten definitief worden doodgeschoten en hun namen gepubliceerd.'

In andere gevallen ging Stalin niet zover als opdracht geven tot het doodschieten van politieke vijanden, maar droeg hij bijvoorbeeld op tot het arresteren en verbannen van zijn vijanden. In dezelfde maand, augustus 1930, droeg hij Molotov op: 'Sukhanov, Bazarov en Ramzin moeten definitief worden gearresteerd.'⁴⁸ De brieven lijken een toonbeeld te zijn van de meedogenloosheid van Stalin als persoon. Zonder de zaak tot op de bodem uit te willen zoeken, gaf Stalin zonder pardon opdracht tot executie. Daarnaast blijkt uit deze fragmenten hoezeer hij zelf persoonlijk niet alleen politieke beslissingen nam, maar ook besliste over het leven van andere partijgenoten en hun familieleden.

Uit de brieven tussen Stalin en Kaganovitsj bleek te meer dat vanaf het midden van de jaren dertig het geweld tegen politieke tegenstanders en 'vijanden' nog meer toenam. Uit de correspondentie blijkt dat Stalin de processen tegen vijanden en saboteurs en de daarop volgende executies persoonlijk aanstuurde. Kaganovich hield Stalin door middel van telegrammen op de hoogte van het verloop van de processen tegen bijvoorbeeld Zinoviev en Kamenev. Stalin gaf vervolgens zijn uiteindelijke oordeel over de gang van zaken. Zo schreef hij op 23 augustus 1936 'De opzet van het vonnis is in essentie juist, maar het moet stilistisch nog wat glad worden gestreken.'⁴⁹

Stalin formuleerde de oplossing voor het bestaan van vijanden binnen de partij en binnen de overheidsinstanties voortdurend in termen van wraak en geweld. In ogen van Stalin was er geen politieke oplossing voor dit probleem. In de omgang met vijanden was Stalins wreedheid doorslaggevend. Hij besliste op eigen houtje over het leven van andere personen. Wanneer hij politieke vijanden uit de weg wilde ruimen, betekende dit steeds vaker een gewelddadig einde van hun leven. De toenemende zwakte van de formele politieke en juridische kaders in de Sovjetunie en de leidende rol van Stalin in het informele systeem van politieke besluitvorming die hiervoor in de plaats kwamen, maakten het mogelijk dat Stalins wrede karakter steeds meer de overhand konden krijgen.

⁴⁷ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 200-201

⁴⁸ Ibidem, 203-204

⁴⁹ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003), 337

3.3 Meningsverschil

In het voorafgaande hebben we gezien dat vijandschap enerzijds breed werd gedefinieerd en dat iemand al gauw tot vijand bestempeld kon worden, en anderzijds dat de oplossing van dit probleem werd gevonden in termen van geweld. Hoewel de briefwisseling tussen Stalin en Molotov voor het overgrote deel bestond uit brieven van de hand van Stalin en het dus moeilijk is na te gaan wat de reactie van Molotov was, blijkt uit de inhoud van Stalins brieven aan Molotov dat Stalin vaak erg stellig was over meningsverschil binnen de partij: dit werd in algemene zin niet getolereerd. In de brieven werden regelmatig kwesties van politieke tegenstanders besproken. Stalins toon verscherpte duidelijk zodra er werd gesproken over politieke tegenstanders. Op 29 juli 1929 schreef Stalin een brief aan Molotov over artikelen geschreven door Ya. Sten en L. Shatskin, twee bekende propagandisten van de partij, en gepubliceerd in *Komsomolskaia pravda*. In hun artikelen hadden Sten en Shatskin het conformisme binnen de partij bekritiseerd en hadden zij de partijleden aangemoedigd om op een onafhankelijke en kritische manier naar de partijlijn te kijken.

Stalin was in zijn brief erg stellig dat de artikelen niet gepubliceerd mochten worden: 'Ik ben er sterk op tegen om Sten's artikel te publiceren in *Komsomolskaia pravda* (...)'.⁵⁰ Stalin zag het als volgt, zo blijkt uit de brief: Sten doelde feitelijk op een herziening van de partijlijn, op het ondermijnen van de ijzeren discipline in de partijgeleiders en op het veranderen van de partij in een discussieclub. 'Dat is precies hoe iedere andere oppositiegroep is begonnen met zijn werk tegen de partij.' Trotsky, Zinoviev en Bukharin, allen tegenstanders van Stalin en daarmee, volgens Stalins redenering, tegenstanders van de partij, waren op exact dezelfde manier te werk gegaan. Eenheid binnen de partij was dus voor Stalin een groot goed. Partijleden met afwijkende meningen moesten zoveel mogelijk politiek uitgeschakeld worden. Afwijkende meningen waren namelijk een bedreiging voor de partij. Het grote gevaar dat Stalin hierin zag, bleek uit de scherpte die zijn brieven binnentrad wanneer het over afwijkende meningen ging.

De correspondentie tussen Stalin en Kaganovitsj schetst een uitgebreider beeld van de mate waarin meningsverschil voorkwam en hoe hier volgens mee werd omgegaan, omdat een groot aantal brieven van de hand van Kaganovitsj gericht aan Stalin waren. Het valt op hoezeer Kaganovitsj hechtte aan de mening van Stalin. Uit de verslagen de vergaderingen van het Politburo die hij aan Stalin uitbracht op de momenten dat Stalin in Sochi verbleef, bleek dat de belangrijke beslissingen voortdurend werden uitgesteld om eerst Stalin te kunnen raadplegen. Kaganovitsj complimenteerde Stalin voortdurend om zijn ideeën en was het vrijwel zonder uitzondering eens met de opvattingen

⁵⁰ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 162-163

en opdrachten van Stalin. De beslissingen en resoluties die na raadpleging van Stalin werden doorgevoerd, waren, zo schreef Kaganovitsj in zijn brieven, geheel in overeenstemming met de wensen en opvattingen van de leider. Juist omdat Stalin zo alert was op afwijkende meningen en op gebrek aan volledige toewijding aan de partij, leek Kaganovitsj alles op alles te zetten om Stalin ten allen tijde tevreden te houden en zijn instructies zo zorgvuldig mogen uit te voeren.

Hoewel absolute gehoorzaamheid aan Stalins opvattingen het algemene beeld was en meningsverschil steeds meer een politieke misdaad werd, konden de personen die Stalin het meest vertrouwde zich af en toe wel veroorloven om Stalin tegen te spreken. Op 1 september 1929 stuurde Stalin zelfs een brief aan Molotov waarin hij zijn excuses aanbood dat hij Molotov onterecht had bejegend over de kwestie rondom China. 'Uit NKID verslagen, gepubliceerd in de pers, blijkt dat mijn verwijt over de Chinese kwestie (zie mijn vorige brief – het naschrift) oneerlijk was. Het blijkt dat ik de kleine lettertjes in het gecodeerde verslag niet had gelezen. Nou ja, ik ben blij dat ik fout was en ben bereid mijn excuses aan te bieden voor de onverdiende vermaning.'⁵¹ Op 25 december 1929 vroeg Stalin in een brief aan Molotov om begrip voor zijn enorme werkdruk, die ervoor zorgde dat hij de afgelopen tijd geen gelegenheid had om een brief te schrijven. In deze zelfde brief schreef hij dat Molotov in zijn recht stond om Stalin te vervloeken voor zijn afwezigheid.⁵²

Ook Kaganovitsj had zelf zijn opvattingen over kwesties en schroomde hij zijn opvattingen aan Stalin kenbaar te maken. Wanneer Stalin echter een andere mening was toegedaan, bond Kaganovitsj zichtbaar in. Onderling bediscussieerden de politieke leiders van de Sovjetunie de gang van zaken wel en uit Kaganovitsj' verslagen van de Politburovergaderingen blijkt dat de spanning vaak hoog op liep. Zo was er in het jaar 1931 een grote crisis in de buitenlandse handel, waarbij de importen vele malen groter waren dan de exporten. Dit leidde tot een scheve kapitaalbalans en tot grote meningsverschillen over de oplossing van het probleem. Sommige Sovjetleiders waren van mening dat er minder geïmporteerd moest worden, met alle gevolgen van dien, terwijl anderen van mening waren dat de implicaties hiervan te groot zouden zijn. In deze situaties speelde Stalin de rol van bemiddelaar, van een vader die boven zijn zonen staat en bemiddelt in een ruzie. Stalin mengde zich niet in de ruzie en liet vaak juist zijn afkeur ervan blijken. Tegelijkertijd bracht hij zichzelf in de positie waarin hij juist zijn eigen mening kon doordrukken.

Tot op zekere hoogte werd meningsverschil met Stalin geaccepteerd, maar de correspondentie bevatte geen enkele serieuze discussie omtrent belangrijke maatschappelijke zaken. Kwesties als de voedselproblematiek, de barre omstandigheden waar de boeren in waren beland of de vraag of het

⁵¹ Ibidem, 176-177

⁵² Ibidem, 184-185

beleid van de collectivisatie wel effectief was, werden niet of nauwelijks ter discussie gesteld.⁵³ Mijns inziens blijkt uit de brieven tussen Stalin en zijn naaste medewerkers dan ook dat de leden van het Politburo Stalin zeker in de beginjaren tot op zekere hoogte wel durfden tegen te spreken, maar over de echt belangrijke kwesties bestond geen discussie. Meningsverschil over de algemene partijlijn, beleid en Stalins leiderschap werd niet getolereerd en kwam dan ook in de brieven niet voor.

Er bestond dus wel discussie binnen het Sovjetleiderschap, maar uiteindelijk werd er zelden tot nooit volledig tegen Stalins opvattingen in gehandeld. Als Stalin eenmaal duidelijk had gemaakt wat zijn positie in een politieke discussie was, betekende dit vaak meteen het einde van de discussie. Zo had Stalin in juli 1932 in een brief aan Kaganovitsj zijn opvattingen over het beschermen van de collectieve boerderijen en andere publieke eigendommen tegen koelakken en andere 'dieven' kenbaar gemaakt.⁵⁴ Stalin was van mening dat er een resolutie moest worden uitgevaardigd waarin deze groep hard werd gestraft en waarin de rol van de OGPU, de binnenlandse veiligheidsdienst, moest worden vastgelegd. Op 2 augustus schreef Kaganovitsj aan Stalin dat er in een vergadering van het Politburo onenigheid was ontstaan hierover.⁵⁵ Op 4 augustus schreef Stalin terug dat hij het decreet nog wat had uitgebreid en verbeterd en dat hij het zo snel mogelijk gepubliceerd wilde zien.⁵⁶ Hieruit bleek dat Stalin geen waarde hechtte aan tegenstrijdige meningen en dat de zaak was afgedaan. De brieven van Stalin aan Kaganovitsj waren vaak veel korter dan de brieven van Kaganovitsj aan Stalin. Stalin reageerde vaak vrij kortaf op de vele vragen van Kaganovitsj en leek niet de behoefte of noodzaak te voelen om zijn standpunten of instructies te beargumenteren. Mijns inziens laat dit zien dat er wel discussie bestond, maar dat Stalins wil uiteindelijk wet was, vaak letterlijk.

Hoewel de dominantie van Stalin dus door bestudering van de briefwisselingen groot leek te zijn, leek Stalin het Politburo toch niet geheel onbelangrijk te vinden. Af en toe leek hij het Politburo zelfs op waarde te schatten. In juli 1925 deed Stalin in een brief aan Molotov zijn beklag over de tanende macht van het Politburo in het land en binnen de communistische partij. Stalin schreef hierover: '...het Politburo verandert van een leidinggevend orgaan in een adviserende raad, een soort 'raad van ouderen'. Soms is het zelfs nog erger: niet Gosplan, maar 'afdelingen' van Gosplan en hun specialisten zijn verantwoordelijk.'⁵⁷ Uit de correspondentie tussen Stalin en Kaganovitsj blijkt dat

⁵³ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003)12

⁵⁴ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003) 164-165

⁵⁵ Ibidem, 170-173

⁵⁶ Ibidem, 174-175

⁵⁷ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 89

Stalin veel tijd besteedde aan de resoluties, rapporten en andere informatie over allerlei kwesties die Kaganovitsj hem toestuurde. Op 9 september 1931 uitte Stalin zijn ongenoegen over het feit dat het Centraal Comité allerlei resoluties goedkeurde in plaats van Sovnarkom. 'Waarom wordt Sovnarkom gepasseerd en genegeerd? Waarom wil men het CC deelgenoot maken in deze compleet ongerechtvaardigde ontwikkeling om Sovnarkom te negeren? Ten tweede, wat is dit voor gedrag om het Politburo te veranderen in een orgaan dat slechts decreten van Vesenkha, het Volkscommissariaat van Voorraad, het VC van Landbouw etc., bestempelt?', zo schreef Stalin in een brief aan Kaganovitsj.⁵⁸ Regelmatig liet Stalin in zijn brieven blijken meer waardering te hebben voor het Politburo dan voor de overheidsinstanties, raden en ministeries die hij over het algemeen bureaucratisch vond.

De correspondentie tussen Stalin en Dimitrov laat een ander beeld van de relaties tussen Stalin en zijn naaste medewerkers zien. Dimitrov was vanaf 1934 de hoogste functionaris van de Comintern. Hoewel de Comintern in theorie een overkoepelende internationale organisatie was waarin communistische partijen uit allerlei landen zaten, was de dominantie vanuit de Sovjetunie groot. Dimitrov stelde Stalin dan ook regelmatig op de hoogte over allerlei lopende zaken en, zo blijkt uit de brieven, voerde regelmatig overleg met Stalin. In tegenstelling tot Molotov en Kaganovitsj kwam Dimitrov regelmatig met eigen initiatieven en ideeën en wekte daarbij niet de indruk erg angstig te zijn om Stalin voor het hoofd te stoten.

Zo schreef Dimitrov op 1 juli 1934 een brief aan Stalin over zijn ideeën over een nieuwe koers van de Comintern en het zoeken van toenadering tot sociaal-democratische partijen om zo een tegenwicht te vormen tegen het opkomende fascisme. Op 6 oktober in hetzelfde jaar schreef Dimitrov opnieuw een brief aan Stalin met hierin allerlei voorstellen voor reorganisaties binnen de Comintern. Dimitrov was voorstander voor een grotere autonomie van nationale partijen en een grotere onafhankelijkheid van Moskou. Volgens Dimitrov was er in het verleden te weinig oog geweest voor lokale omstandigheden. Op het eerste gezicht lijkt dit een controversiële opvatting die gevoelig moet hebben gelegen bij Stalin, die zozeer hechtte aan eenheid binnen de gelederen. Toch schreef Stalin op 25 oktober een antwoord terug aan Dimitrov waarin hij blijk gaf van zijn overeenstemming met Dimitrovs ideeën: 'Ik ben het helemaal met je eens wat betreft de herziening van de werkwijzen van

⁵⁸ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003), 80-81

de Comintern organen, hun reorganisatie en de veranderingen in hun samenstelling. Ik heb je dit al gemeld tijdens onze vergadering in de CC VKP(b).⁵⁹

De reden van Stalins tolerantie ten opzichte van Dimitrov, die controversiële kwesties aanstipte in zijn brieven, zou ten eerste verklaard kunnen worden door het feit dat, zo blijkt uit Stalins antwoord, er al eerder onderling was gesproken over deze reorganisaties en Dimitrov dus van tevoren al wist dat Stalin het met hem eens was. Toch lijkt het contrast met de manier waarop Molotov en Kaganovitsj door Stalin werden benaderd vrij groot te zijn. Alexander Dallin en F.I. Firsov, die het boek hebben samengesteld met de briefwisseling tussen Dimitrov en Stalin, zijn van mening dat Stalin de Comintern in deze periode niet als een prioriteit beschouwde en dat hij vooral bezig was met andere –binnenlandse- aangelegenheden.⁶⁰ Volgens de auteurs blijkt dit bijvoorbeeld uit de wens van Stalin om de door Dimitrov voorgestelde reorganisaties uit te stellen.

Ook in latere brieven kwam de overvolle agenda, waarin de Comintern geen prioriteit was, nog ter sprake. Opvallend hierbij was dat Stalin Dimitrov soms zelfs instrueerde om te handelen naar eigen inzicht. Een voorbeeld was de kwestie rondom de Franse communistische partij en de vraag of deze Franse communisten de regering van nationale eenheid wel of niet moesten steunen. In deze periode liepen de spanningen tussen de Europese landen hoog op en de Franse communisten vroegen de Comintern –in feite Moskou- om advies. In een persoonlijke ontmoeting op 26 april 1939 vroeg Dimitrov Stalins opvatting over welke koers in Frankrijk moest worden gevaren. Maar, refererend naar zijn overvolle agenda, onthield Stalin zich van commentaar of instructies en gaf aan dat Dimitrov naar eigen inzicht moest handelen: ‘Maak zelf de beslissingen over deze kwesties.’⁶¹

Al met al lijkt het erop dat er dus wel degelijk meningsverschillen bestonden binnen de kring van het Sovjetleiderschap, maar dat de leden van het Politburo zich er vaak voor hoedden om Stalin rechtstreeks tegen te spreken. Uit het voorafgaande is gebleken hoe fel Stalin gekant was tegen partijgenoten die in gingen tegen de algemene partijlijn en wat de gevolgen voor de in diskrediet geraakte partijgenoten waren. Het lijkt aannemelijk dat iemand als Kaganovitsj daarom angstig was om Stalin tegen te spreken.

3.4 Vriendschap, vertrouwen en complimenten

In het voorafgaande is duidelijk geworden dat Stalin weinig tot geen tegenspraak dulde en eenheid binnen de partij in de ogen van Stalin absoluut noodzakelijk was. Stalin trok dit ver door en zag overall

⁵⁹ Alexander Dallin and F.I. Firsov (eds.), *Dimitrov and Stalin, 1934-1943: Letters from the Soviet Archives* (New Haven en Londen 2000), 22

⁶⁰ Ibidem, 17

⁶¹ Ibidem, 39

vijanden die uit de weg geruimd moesten worden. De oplossing van dit probleem zocht Stalin vaak in de vorm van wraak en gewelddadigheid. Het algemene beeld van de brieven die Stalin aan zijn naaste medewerkers heeft geschreven, is dat Stalin een autoritaire leider was. In de brieven wemelde het van de aansporingen, opdrachten, vermaningen en soms zelfs scheldpartijen van Stalin aan het adres van Molotov en Kaganovitsj. Toch zou het te eenzijdig zijn om het regime van Stalin slechts neer te zetten als een schrikbewind en om de basis van Stalins macht slechts te definiëren in termen van angst. De relaties tussen Stalin en zijn naaste medewerkers, zoals Molotov, Kaganovitsj en Dimitrov, lijken complex te zijn.

Uit het voorafgaande is duidelijk geworden dat Stalin dus zoveel mogelijk probeerde alle politieke ontwikkelingen zelf aan te sturen, ook op de momenten dat hij op vakantie was. Toch lijkt dit een te eenzijdig beeld. Tot op bepaalde hoogte vertrouwde Stalin namelijk ook zaken toe aan Molotov, Kaganovitsj en Dimitrov. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Stalin, ook in tijden van –in zijn eigen ogen– grote crisis, niet bereid was terug te keren uit Moskou. In de zomer van 1926 stond de strijd tegen oppositiegroepen, in het bijzonder de strijd tegen Zinoviev en zijn aanhangers, veelvuldig centraal in de briefwisseling. De strijd tegen zijn politieke tegenstander Grigory Zinoviev, was in Stalins ogen een kritieke strijd. Het was dan ook één van de belangrijke stappen in het consolideren van Stalins machtspositie. Deze situatie illustreerde dat Stalin tot op zekere hoogte ook belangrijk werk aan zijn medewerkers over liet. Molotov opperde in zijn brieven meerdere keren dat het wellicht verstandig zou zijn als Stalin terug zou keren uit Moskou. Hoewel hij voortdurend opdrachten aan Molotov stuurde en op afstand de crisis onder controle wilde houden, was hij niet bereid op Molotovs verzoek om terug te keren naar Moskou in te gaan. In 1926 was in de partijtop onenigheid ontstaan over de vraag of er samengewerkt moest worden met de Britse vakbonden. Zinoviev ging hierbij in tegen de algemene partijlijn. Op 1 juni 1926 schreef Molotov in een telegram aan Stalin: ‘We hebben onmiddellijk je mening nodig. Het zou beter zijn als je persoonlijk naar Moskou zou komen; dan zouden we een besluit over de Britse kwestie uitstellen tot 7 juni. In afwachting op je antwoord.’⁶² Stalin kwam echter niet terug naar Moskou, hoe dringend de situatie ook mocht zijn. Ook uit de briefwisseling met Dimitrov blijkt dat Stalin regelmatig beslissingen aan Dimitrov zelf over liet.

Daarnaast hadden de brieven soms op zijn minst de schijn van vriendschappelijkheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Stalin sporadisch ook complimenten aan zijn vertrouwelingen gaf. Als de zaken goed waren verlopen tijdens Stalins afwezigheid in Moskou moedigde hij Molotov aan om op dezelfde wijze verder te werken. Zo schreef Stalin op 10 oktober 1930 aan Molotov: ‘Je werk aan de

⁶² Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 106-107

Donetsbekken heeft goed uitgepakt. (...) Laat me je feliciteren met je succes, als dit nodig is.⁶³ Hoewel deze schaarse complimenten meer uitzondering dan regel leken te zijn, zijn deze complimenten toch opvallend. Hetzelfde was zichtbaar in de brieven die Stalin schreef aan Kaganovitsj. Zo schreef hij op 4 oktober 1931 in een brief aan Kaganovitsj: 'Ik heb je telegram gelezen over de samenstelling van het bestuur van het VC van Transport. Zo te zien heeft het goed uitgepakt. Ik zou nog een stap voorwaarts zetten en meer Chekisten in het bestuur plaatsen.'⁶⁴

Zo nu en dan leken de brieven van Stalin aan zijn naaste medewerkers dus vriendschappelijk van toon te zijn. In sommige brieven leek Stalin zelfs wat genegenheid te laten zien. Zo noemde Stalin zijn vertrouweling in een brief van 4 september 1926 Molotov, waarmee Stalin zich volgens de vertaler vriendschappelijk toont.⁶⁵ Naast het bespreken van de recente politieke ontwikkelingen, deed Stalin regelmatig mededelingen hoe het ervoor stond met zijn gezondheid en beschreef hij de weersomstandigheden. Het blijft gissen in hoeverre dit oprechte vriendschappelijkheid en genegenheid van de kant van Stalin was, maar gezien de manier waarop het met de meeste van Stalins vertrouwelingen afliep, lijkt het alsof Stalin de schijn ophield en zijn belangrijke medestanders aan zich probeerde te binden. Als lezer krijg je de indruk dat Stalin zijn vertrouwelingen als het ware inpalmt om vervolgens zijn eigen zin door te kunnen drukken. Aan het einde van het lied was het grotendeels Stalin die de gang van zaken uitstippelde.

Toch leek Stalin zo nu en dan, zoals uit het voorafgaande is gebleken, wel degelijk vertrouwen te tonen in zijn naaste medewerkers. Het zou dan ook te eenzijdig zijn om het Stalinistische systeem en de onderlinge relaties in het Sovjetleiderschap slechts te definiëren op basis van angst. Er is ook een aspect van vertrouwen, vriendschappelijkheid en wederzijdse afhankelijkheid zichtbaar. Zeker tot de jaren dertig, was Stalins machtspositie nog wankel en had hij steun van bondgenoten nodig. Daarmee lijken de brieven een toonbeeld te zijn van de complexe en moeilijk te doorgronden relaties die Stalin had met zijn naaste medewerkers.

3.5 Algemene politieke besluitvorming

In het voorafgaande is duidelijk geworden dat de relatie met Stalin doorslaggevend was voor de politieke betekenis van Sovjetleiders. De mate waarin Stalin zijn naaste medewerkers vertrouwde bepaalde wie er deelnamen aan het politieke besluitvormingsproces. We hebben gezien hoe er werd

⁶³ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 221-222

⁶⁴ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003), 102-103

⁶⁵ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 122-123

omgegaan met enerzijds vijanden en anderzijds met 'vrienden' en in hoeverre tegenspraak en meningsverschil werden geduld. De vraag rest nu nog hoe dit alles zijn weerslag had op de dagelijkse gang van zaken. Hoe werden politieke beslissingen genomen, en dan met name in de afwezigheid van Stalin?

Al in de jaren twintig, zo blijkt uit de briefwisseling tussen Stalin en Molotov, had Stalin een zeer grote rol in de politieke besluitvorming. Op 1 juni 1926 raadpleegden Molotov en Bukharin Stalin in een telegram over hoe moest worden omgegaan met Zinovievs mening over de vraag of de Sovjetunie samen moest werken met Britse vakbonden –de opvattingen van Zinoviev gingen tegen de algemene partijlijn in. 'We denken dat het extreem belangrijk is dat je deze thesen onmiddellijk bestudeerd en ons je mening toestuurt.'⁶⁶

Van begin augustus tot half oktober van het jaar 1931 was Stalin op vakantie in Sochi. Dit was de eerste gelegenheid dat hij de dagelijkse leiding over de Sovjetunie toevertrouwde aan Lazar Kaganovitsj. Kaganovitsj was in deze periode de vertegenwoordiger van Stalin binnen de partij en nam de leiding over het Politburo in deze tijd over. De brieven uit deze tijd zijn illustratief voor de controle die Stalin, ook op afstand, over alle lopende zaken trachtte te houden. Tegelijkertijd zijn de brieven een toonbeeld van de mate van afhankelijkheid van Stalin die de Sovjetleiders voelden. In augustus 1931 schreef Kaganovitsj lange en uitgebreide brieven over alle zaken die binnen de partijtop speelden en deed hij na de vergaderingen van het Politburo uitgebreid verslag van wat er was besproken. In de brieven raadpleegde hij Stalin over zaken van uiteenlopende aard. De uiteindelijke beslissingen werden niet genomen voordat eerst contact was opgenomen met Stalin en om zijn visie was gevraagd, zo benadrukte Kaganovitsj voortdurend in zijn brieven. Op 15 augustus 1931 deed Kaganovitsj uitgebreid verslag aan Stalin over de Politburovergadering van een dag eerder. Over allerlei kwesties wilde hij eerst informeren naar de opvattingen van Stalin alvorens een beslissing te nemen. Zo schreef hij: '(...) We hebben besloten uit te stellen tot de 20e zodat we jouw mening konden vragen.'⁶⁷ Op 20 augustus 1931 schreef Kaganovitsj in een lange brief aan Stalin: 'Vandaag hadden we een Politburovergadering over verscheidene kwesties. We hebben een beslissing uitgesteld zodat we jou konden raadplegen.'⁶⁸ Dit zijn slechts twee voorbeelden uit een patroon dat door de gehele correspondentie verweven was en die duidde op de grote macht van Stalin in de politieke besluitvorming.

⁶⁶ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 106

⁶⁷ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003), 57-59

⁶⁸ *Ibidem*, 61-64

Uit de brieven wordt duidelijk dat bij afwezigheid van Stalin beslissingen niet werden genomen voordat Stalin was geraadpleegd. Kaganovitsj verontschuldigde zich meermaals over de werklast die hij Stalin bezorgde. Zo schreef hij op 15 augustus: 'Ik weet het niet, misschien overbelast ik je met vragen en gun ik je niet genoeg ontspanning, zeker in de eerste dagen, maar de behoefte is nog steeds groot.'⁶⁹ Helemaal aan het begin van Stalins vakantie had Kaganovitsj al aangekaart hoe moeilijk het was om zonder Stalin te regeren. Hetzelfde gebeurde in de jaren na 1931. Tijdens Stalins zomervakantie van 1932 nam Kaganovitsj opnieuw veelvuldig contact op met Stalin. Ook in deze periode werden belangrijke beslissingen, net als het jaar ervoor, uitgesteld tot Stalin was geraadpleegd. Op 7 juni schreef Kaganovitsj in een brief aan Stalin: 'De conferentie van leden van het Politburo en volkscommissarissen over het derde kwartaal is zojuist geëindigd. We hebben onze resolutie nog niet officieel gemaakt, we sturen het je gecodeerd toe zodat je je mening kunt geven.'⁷⁰

Hetzelfde wordt duidelijk bij het lezen van de briefwisseling tussen Stalin en Dimitrov. Ook op het terrein van de buitenlandse politiek en de Comintern werden beslissingen het grootste deel van de tijd pas genomen nadat Stalin was geraadpleegd. Hoewel het aantal brieven tussen Stalin en Dimitrov kleiner is dan het aantal brieven tussen Stalin en Molotov en Kaganovitsj, blijkt uit ander bronnenmateriaal dat Stalin en Dimitrov ook op andere manieren contact onderhielden, zoals in persoonlijke ontmoetingen. Hoewel we in het voorafgaande ook hebben gezien dat Dimitrov regelmatig zijn eigen initiatieven, ideeën en opvattingen kenbaar maakte, blijkt uit de brieven eveneens dat de daadwerkelijke beslissingen vaak pas werden genomen nadat Stalin was geraadpleegd. Handelen tegen Stalins wil in, moest koste wat kost vermeden worden. Op 19 maart 1938 schreef Dimitrov in een brief aan Stalin: 'We vragen je om advies en richtlijnen.'⁷¹ Op 20 april 1939 vroeg Dimitrov in soortgelijke bewoordingen om Stalins advies en instructies: 'Beste Kameraad Stalin, we vragen je om ons te laten weten of onze mening over de bovenstaande kwesties correct is. We zullen pas een definitief besluit nemen nadat we je instructies hebben ontvangen.'⁷²

Een ander voorbeeld is de burgeroorlog in Spanje, waarbij de Comintern nauwe banden onderhield met de Spaanse communistische partij. Door middel van uitgebreide rapporten hielden afgevaardigden van de Comintern in Spanje Dimitrov op de hoogte en op zijn beurt hield Dimitrov Stalin weer op de hoogte. Deze gang van zaken was illustratief voor de traagheid die inherent aan het systeem was doordat alle kwesties van belang eerst teruggekoppeld moesten worden aan Stalin. Er werd geen beslissing genomen voordat Stalin was geraadpleegd. De invloed van de Comintern –en

⁶⁹ Ibidem, 57-59

⁷⁰ Ibidem, 122-123

⁷¹ Alexander Dallin and F.I. Firsov (eds.), *Dimitrov and Stalin, 1934-1943: Letters from the Soviet Archives* (New Haven en Londen 2000) 37-38

⁷² Ibidem, 43

daarmee de invloed van Stalin- leek diep door te dringen in de kern van de Spaanse communistische partij. Zo moest men in juni 1938 een standpunt innemen ten aanzien van het al dan niet uitroepen van de staat van beleg in het land. Eerst werd door een vertegenwoordiger van de Comintern in Spanje aan Dimitrov om advies gevraagd over welk standpunt de Spaanse communisten moesten innemen, waarna Dimitrov het telegram doorstuurde naar Stalin om hem te raadplegen alvorens een definitief advies werd uitgebracht.

Het grote belang ervan om door Stalin vertrouwd en aardig gevonden te worden en de represailles die ermee gepaard gingen wanneer dit niet het geval was, leken ertoe te leiden dat er weinig belangrijke politieke beslissingen werden genomen wanneer Stalin hier niet van op de hoogte was.

Toch bestonden er ook uitzonderingen hierop. Zoals uit het voorafgaande is gebleken bestond er wel degelijk discussie binnen de leiderschapskring. Zo nu en dan kwam het voor dat er beslissingen werden genomen die tegen de opvattingen van Stalin in gingen, of dat er te langzaam gehoor werd gegeven aan opdrachten van Stalin. Zo had Stalin op 5 juni 1932 in een brief aan Kaganovitsj opdracht gegeven dat het dagblad Pravda dagelijks samenvattingen moest publiceren over de productie in de autofabrieken van Moskou en Gorky. In deze brief leek Stalin te benadrukken hoe belangrijk deze instructie was door zijn bevelende toon en een herhaling van dit verzoek. Toch had Kaganovitsj een week later nog geen gehoor gegeven aan Stalins instructie. Dit maakte Stalin woedend en op 12 juni schreef Stalin een vermanende brief: 'Waarom worden de samenvattingen over de autofabrieken van Moskou en Gorky niet iedere dag gepubliceerd? Wie ben je vergevingsgezind – de bureaucraten? Wegen de belangen van de bureaucraten nu echt zwaarder dan de belangen van de publieke zaak? Het is een schande.'⁷³

Twee dagen later haastte Kaganovitsj zich met een verontschuldigende brief aan Stalin: hij had het probleem intussen opgelost en schoof de schuld in de schoenen van de redacteurs van Pravda met wie hij een stevig gesprek had gevoerd. Een dag later, op 13 juni, had het Politburo de instructies van Stalin opgevoerd en het aangenomen als een besluit van het Politburo. Op 15 juni publiceerde Pravda het eerste verslag over de productie van voertuigen. Dit incident werpt licht op de grote invloed die Stalin had op het besluitvormingsproces en de korte lijn waaraan hij zijn naaste medewerkers hield wanneer hij niet aanwezig was in Moskou. Het incident toont aan hoe Stalin boos werd wanneer er binnen een week nog niet aan zijn instructie was gewerkt en hoe weinig begrip hij ervoor had dat er nog allerlei andere essentiële zaken liepen waar Kaganovitsj door werd opgeslokt. Bovendien wordt uit het incident duidelijk hoezeer de naaste medewerkers, zoals Kaganovitsj, eraan

⁷³ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003), 127-128

hechttten dat Stalin hen gunstig gezind bleef. Wanneer Stalin uit zijn slof schoot, wist Kaganovitsj niet hoe gauw hij de zaken moest oplossen en zich moest verdedigen.

Stalin probeerde dus voortdurend de touwtjes in handen te houden als het ging om het nemen van politieke besluiten; ook wanneer hij op vakantie was bleef hij zich actief met de politiek bemoeien. Tegelijkertijd werd hij echter geïrriteerd wanneer hij teveel werd belast met vragen, om vervolgens boos te worden wanneer hij er achter zijn rug om werd gehandeld. Zo speelde hij voortdurend psychologische spelletjes met zijn bondgenoten in Moskou die het eigenlijk haast niet goed genoeg konden doen. In september 1933 schreef Stalin geërgerd aan Kaganovitsj: 'Ik ga deze proefversies over hogere technische onderwijsinstituten en fabrieksscholen niet lezen. Ik ben vertrokken om even weg te zijn van het papierwerk, en jij overlaadt me met een berg papierwerk. Los het zelf op en doe dit zo snel mogelijk, want deze kwestie kan niet langer worden uitgesteld.'⁷⁴

Bij het lezen van de correspondentie wordt duidelijk dat Stalin de leidende kracht was in het besluitvormingsproces, zelfs wanneer hij niet aanwezig was in Moskou, het hart van de besluitvorming. Enerzijds konden de contacten tussen Stalin en zijn zaakwaarnemers in Moskou het politieke besluitvormingsproces behoorlijk vertragen, namelijk door iedere belangrijke kwestie eerst terug te koppelen naar Stalin alvorens een definitief besluit te nemen. Anderzijds had Stalin het vermogen het politieke proces met harde woorden aan te jagen. In potentie kon het politieke proces heel snel gaan; het kon goed werken als *crisis management*. Over het algemeen werkte de sterke centralisatie rondom de persoon van Stalin echter vertragend voor het besluitvormingsproces. Daarnaast was de grote macht van Stalin problematisch voor de voortzetting van het systeem, zo bleek na Stalins dood, toen er geen logische opvolger was.

3.6 Problemen en crisis

Een volgende kwestie die samenhangt met de leiderschapsstijl van Stalin, is de manier waarop hij omging met crisis in het land en belangrijke problemen. Uit het voorafgaande is gebleken dat geweld en vergelding een grote rol speelden in Stalins leiderschapsstijl en dat hij naar deze middelen greep wanneer hij zich bedreigd voelde door politieke vijanden. In de brieven werden regelmatig crises aan de orde gesteld, zoals de strijd tegen politieke tegenstanders, de voedseltekorten in het land en de crisis in de buitenlandse handel. Ten eerste valt op dat Stalins toon tegenover zijn naaste medewerkers verscherpte wanneer hij werd geconfronteerd met problemen of crisis binnen de leiderschapskring of in het land. Repressie was één van de oplossingen waar Stalin stevast naar greep. In juli 1932 schreef Stalin aan Kaganovitsj: 'Praat met Molotov en neem Draconische

⁷⁴ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003), 208

maatregelen tegen de criminelen in de OGPU en inlichtingendienst (het is mogelijk dat deze mannen vertegenwoordigers van de vijanden in ons midden zijn). Laat hen zien dat er nog steeds een autoriteit in Moskou is die weet hoe criminelen gestraft moeten worden.⁷⁵ Wanneer er sprake was van een economisch, politiek of maatschappelijk probleem, verhardde de toon van Stalin aan zijn medewerkers aanzienlijk en trok hij de touwtjes weer aan. De complimenten die ik in het voorafgaande heb besproken, werden alleen gegeven wanneer het tij mee zat. Daarentegen leken de medewerkers van Stalin, zo blijkt uit de brieven, in tijden van crisis eerder een zondebok voor Stalin te zijn die hij de schuld kon geven.

Daarnaast greep Stalin in tijden van crisis steeds terug op de strengere navolging van de socialistische ideologie. In het kader hiervan waren de graanvorderingen in Stalins ogen essentieel. Regelmatig kaartte hij in zijn brieven het belang van een goede uitvoering van deze vorderingen aan. Op 29 augustus 1929 schreef Stalin in een brief aan Molotov over het belang van de graanvorderingen: als ze erin zouden slagen de problematiek rondom de graanvorderingen op te lossen, dan zou alles goed komen. ‘Als we deze graankwestie op kunnen lossen, dan zullen we overal in zegevieren, zowel in binnenlandse als in buitenlandse politiek.’⁷⁶

Een hiermee samenhangende opvallende leiderschapsstrategie die in de gehele correspondentie van Stalin voortdurend weer opduikt is de administratieve oplossing van problemen en dan met name de wisselingen in het personeel. Op 5 augustus 1932 schreef Stalin aan Kaganovitsj: ‘Velen denken dat het organisatorische aspect triviaal is. Dit is een bittere fout. Wanneer het correcte beleid is uitgewerkt, is het organisatorische aspect beslissend, omdat het organisatorische aspect voor de uitvoering staat, voor het vervullen van de voorwaarden voor correct beleid.’⁷⁷ Uit dit soort citaten, die in de brieven een regelmatig terugkerend thema zijn, blijkt dat aan de socialistische ideologie en het socialistische beleid niet werd getwijfeld. Wanneer er crisis of problemen waren in de uitvoering van het beleid, lag dit stevast aan organisatorische onvolkomenheden en aan fouten van het personeel. Zoals uit het voorafgaande al duidelijk is geworden, stonden de socialistische ideologie of het beleid dat werd gevoerd niet ter discussie; dit werd door Stalin niet getolereerd. Ook wanneer de Sovjetleiders werden geconfronteerd met crises, zoals de grote voedseltekorten en de hongersnood die dit tot gevolg had, werd nooit en te nimmer –openlijk- gediscussieerd over of getwijfeld aan de juistheid van het socialisme.

⁷⁵ Ibidem, 151

⁷⁶ Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995), 174-175

⁷⁷ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003)175-176

Wanneer er ergens in de uitgebreide Sovjetbureaucratie iets verkeerd ging of wanneer de uitvoering van het socialistische beleid tekort schoot, loste Stalin dit probleem voortdurend op door andere personen op posities te zetten. In de brieven wemelde het van de voorbeelden van deze strategie. In juli 1932, wanneer de crisissituatie in Oekraïne uit de hand leek te lopen, schreef Stalin aan Kaganovitsj: 'De situatie in Oekraïne is duidelijk niet goed. De enige persoon die Kosior kan vervangen is Kaganovitsj.'⁷⁸ Mijns inziens is dit bovendien illustratief voor de ongelijke relatie die Stalin en zijn naaste medewerkers met elkaar hadden. Stalin kon zonder overleg of aandacht voor persoonlijke omstandigheden, zonder slag of stoot, zomaar personen uit hun functie ontheffen, door het hele land overplaatsen of geheel in diskrediet brengen. Stalin was verheven boven de rest van de Sovjetbureaucratie en kon volledig beslissen over het professionele –en tevens persoonlijke- leven van wie dan ook, zo blijkt uit de brieven.

Concluderend, zou gesteld kunnen worden dat er geen gelijkwaardige discussie omtrent het beleid binnen het leiderschap van de Sovjetunie gevoerd werd. Stalin kreeg over het algemeen weinig tegenspraak. Wel uitten de leden van het Politburo zo nu en dan hun eigen visie op lopende zaken en kwamen zij met hun eigen ideeën en opvattingen. Zodra Stalin echter aantoonde het hier niet mee eens te zijn en een andere koers voorstond, betekende dit het einde van de discussie en de uitvoering van Stalins instructies. Het klassieke beeld van Stalin als eenzame alleenheerser die alles in zijn eentje besloot lijkt moeilijk overeind te houden. Uit de briefwisseling blijkt dat de informele contacten tussen Stalin en zijn naaste medewerkers, na het afbrokkelen en uithollen van de formele partijstructuur, veelvuldig en uitgebreid waren. Daarnaast blijkt uit de correspondentie hoe complex deze relaties waren en hoe belangrijk de vertrouwensband met Stalin was voor de Sovjetleiders. Stalin was als een spin in zijn web die grote invloed had over zijn naaste medewerkers, het vermogen om hen te bespelen en daarmee een zeer grote invloed op het politieke besluitvormingsproces. Het oproepen van angst door voortdurend te dreigen en wraak te nemen vormde een groot onderdeel van de macht die Stalin over zijn collega's had.

⁷⁸ Ibidem, 157-158

4. De juiste man op de juiste plaats: Stalins leiderschap in zijn historische context

In het vorige hoofdstuk heb ik de leiderschapsstijl van Stalin geanalyseerd, waarbij het met name ging om de omgangsvormen, de intermenselijke relaties, tussen Stalin en zijn naaste medewerkers. Hiermee bedoel ik de manier waarop hij persoonlijk invulling gaf aan de politieke macht die hij vanaf het einde van de jaren twintig had verworven, waarbij ik specifiek heb gekeken naar de omgangsvormen met zijn vertrouwelingen. In dit hoofdstuk zal duidelijk worden in welke politieke omstandigheden deze leiderschapsstijl van Stalin wortel konden schieten. Daarnaast komt naar voren dat Stalins leiderschapsstijl ook paste in een politieke traditie die vanaf 1917 was ontstaan waarin sterke leiders een voedingsbodem konden vinden. De omstandigheden vroegen om een leider als Stalin: Stalin was de juiste man op de juiste plek. Zijn leiderschapsstijl paste in een historische context en een leiderschapscultuur die vanaf 1917 -of wellicht eerder- was ontstaan. Politieke omstandigheden, regels, conventies, procedures na 1917 waren ontstaan en hoe het institutionele veld eruit zag.

De briefwisselingen die ik in het vorige hoofdstuk heb geanalyseerd dateren alle drie uit verschillende perioden van het Stalinistische regime. De briefwisselingen overlappen weliswaar in de tijd –zo eindigde de correspondentie tussen Stalin en Molotov in het jaar 1936 en begon de correspondentie tussen Stalin en Kaganovitsj in het jaar 1931, maar grofweg vonden zij allen plaats in een andere periode met andere politieke omstandigheden. Zo werd het overgrote deel van de brieven tussen Stalin en Molotov geschreven in de jaren voor 1930. Daarom lenen de briefwisselingen zich goed voor een chronologische analyse, waarbij de briefwisselingen inzicht geven in de verschillen in politieke omstandigheden. Hieruit vloeit voort dat in dit hoofdstuk meer de verschillen tussen de briefwisselingen aan de orde zal komen, waarin de weerslag van de politieke omstandigheden op de verschillende correspondentie aan bod zal komen. Hoewel ik in het vorige hoofdstuk hier en daar ook verschillen tussen de briefwisselingen aan de orde stelde, heb ik vooral gekeken naar de gemeenschappelijke delers uit de briefwisselingen die meer inzicht verwerven in Stalin als leider die zijn team aanstuurde. Naar gelang Stalins macht groeide, veranderde ook de manier waarop hij omging met zijn naaste medewerkers, zo blijkt uit de brieven.

Stalins machtspositie in de jaren twintig, tijdens de correspondentie met Molotov, was geheel anders dan Stalins machtspositie in het midden van de jaren dertig en in de jaren veertig. Zoals Kaganovitsj in zijn memoires stelde: er waren in feite gedurende het lange Stalinistische regime meerdere versies

van Stalin.⁷⁹ Het leiderschap veranderde van een (...) in (...) naar (...) Ook dit zal in dit laatste hoofdstuk aan de orde komen.

4.1 De beginjaren van de Sovjetunie: 1917-1923

Om de briefwisselingen tussen Stalin en zijn medewerkers goed te kunnen begrijpen, is het nuttig om eerst vat te krijgen op de politieke cultuur in het Sovjetsysteem, die zich ontwikkelde in de eerste jaren na de revolutie. De eerste jaren na de revolutie van 1917 werden gekenmerkt door institutionele beweging en onduidelijkheid.⁸⁰ In deze beginjaren was het institutionele kader nog sterk in ontwikkeling uit de chaos van de revolutionaire jaren. Het politieke veld werd hoofdzakelijk gekenmerkt door zwakke instituties en sterke persoonlijkheden. Het zwaartepunt van de macht was nog onduidelijk. In deze periode was de dominantie van de partij nog relatief beperkt en vormde de landsregering, Sovnarkom, een geduchte politieke tegenhanger met veel beslissingsbevoegdheid. In de jaren na 1917 probeerde de partij macht naar zich toe te trekken en zich te ontpoppen als de hoogste machthebber. Vanaf het begin van de jaren twintig trok de partij dan ook steeds meer macht naar zich toe, ten koste van Sovnarkom die zijn politieke onafhankelijk in de loop der jaren zag verdampen.

Binnen de partij was het Centraal Comité aanvankelijk het belangrijkste orgaan. Tijdens de partijcongressen werden de leden van het Centraal Comité benoemd. In deze periode werd ook het Politburo in het leven geroepen. Het Centraal Comité kwam relatief weinig bij elkaar en had teveel leden om een daadkrachtig politiek leiderschap te voeren. Het Politburo nam alle dringende politieke zaken in behandeling, had een klein aantal leden in vergelijking tot het Centraal Comité en kwam veel regelmatig bij elkaar. De leden van het Politburo waren haast per definitie partijleden met een grootse reputatie en staat van dienst in de Bolsjewistische partij. Dit maakte het Politburo tot de gedoodverfde politieke machthebber.⁸¹ En zo geschiedde het ook. Het Politburo ontpopte zich al gauw tot de vervanger van het Centraal Comité als belangrijkste machtsorgaan. Daarnaast werd het 'instituut' van de Secretaris-Generaal in het leven geroepen, waarmee een institutionele basis voor een partijleider werd gecreëerd. Zo verplaatste het centrum van de macht zich in deze begintijd van de Sovjetunie en heerste er politieke en institutionele onzekerheid.

In deze tijd van institutionele onvastheid en ontwikkeling en tegelijkertijd de aanwezigheid van vijanden die het voortbestaan van het Sovjetregime bedreigden, lag de nadruk op snelle

⁷⁹ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003)

⁸⁰ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990), 51-110

⁸¹ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990), 65

besluitvorming en daadkracht. Hier werd meer waarde aan gehecht dan aan officiële procedures.⁸² In een vijandige omgeving, met veel tegenstanders en weinig politiek draagvlak en aanhang onder de gewone bevolking, werd de noodzaak om snel beslissingen te nemen sterker gevoeld dan de verplichting te voldoen aan officiële procedures. Het *crisis management* dat vanaf de jaren dertig steeds meer door Stalin werd toegepast, was dus niet een geheel nieuw verschijnsel.⁸³

Tegelijkertijd hadden de Sovjetleiders een diepgeworteld idee bezig te zijn met het volbrengen van een missie, zo meent de historicus Graeme Gill. De oligarchie, zoals Gill de Sovjetleiders noemt, hadden hun vizier op een uiteindelijk einddoel –de verwezenlijking van de socialistische maatschappij- en hadden weinig interesse voor de institutionele problemen waar ze op dat moment mee werden geconfronteerd.⁸⁴ De interesse in het uitwerken van een goed functionerend systeem was gebrekkig. Zo waren de formele politieke instituties al voordat Stalin aan de macht kwam, zwak en onontwikkeld en bestond er nog geen sterk institutioneel kader of een lange politieke traditie. In de loop van de jaren twintig namen leden van een nieuwe generatie in aantal en belang toe in de politieke organen, zoals het Centraal Comité. Zij hadden de revolutie van 1917 niet meegemaakt als lid van de Bolsjewistische partij en hadden zelfs niet deze diepgewortelde drang naar het verwezenlijken van een mythisch einddoel. Het systeem was nog jong en over de invulling hadden de Bolsjewieken voor 1917 nog weinig nagedacht. Ook toen Stalin in 1922 werd benoemd tot Secretaris-Generaal was het systeem nog volop in ontwikkeling. Mijns inziens droeg dit er op zijn minst toe bij dat Stalin zelf zijn eigen invulling kon geven aan het politieke systeem en het in toenemende mate naar zijn eigen hand kon zetten.

Naast zwakke formele instituties en politieke onduidelijkheid, raakte de partij in de jaren twintig steeds verder geïsoleerd. Hoewel andere politieke partijen na de Burgeroorlog feitelijk waren geëlimineerd, had de Bolsjewistische partij weinig aanhang onder de bevolking. Met name op het platteland onder de boerenbevolking, een aanzienlijk deel van de bevolking van de Sovjetunie, was er weinig draagvlak. De Bolsjewieken hadden zich traditioneel vanuit hun ideologie vooral gericht op de arbeidersklasse. Er waren weinig Bolsjewieken die van het platteland kwamen en zodoende weinig gegadigden om de plattelandsorganisaties aan te sturen. De Bolsjewieken die wel bestuurden op het platteland, vonden weinig aansluiting met de lokale gebruiken, gewoonten en denkwijzen. Zo was er sprake van een enorme kloof tussen de Bolsjewistische partij en de ‘gewone’ bevolking. Volgens de historicus Robert C. Tucker was er in deze beginjaren sprake van twee verschillende

⁸² Ibidem, 109

⁸³ Zie hoofdstuk 3

⁸⁴ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system (Cambridge 1990)*

culturen: een revolutionaire Sovjetcultuur en een traditionele volkscultuur van voor de Oktoberrevolutie.⁸⁵

Om deze kloof te overbruggen werden met name vanaf 1923 steeds meer nieuwe leden toegelaten tot de partij en werden de vereisten die voorheen werden gesteld drastisch versoepeld. Het aantal leden nam sterk toe, maar dit had ook negatieve gevolgen. Het gemiddelde opleidingsniveau en de bestuurlijke kwaliteiten van de partijleden verslechterde sterk. Het niveau van lokale partijorganisaties liet veel te wensen over en administratieve en organisatorische procedures werden onzorgvuldig uitgevoerd door ongekwalificeerde partijleden. Vanaf de revolutie van 1917 was het Sovjetleiderschap dus geconfronteerd met onzekerheden en onduidelijkheden van allerlei aard. Ook in de jaren twintig bleef de partij een zwak orgaan dat organisatorisch niet goed functioneerde en in de beginjaren een onduidelijke positie had binnen het nieuwe Sovjetsysteem.

Omdat de formele politieke instituties nog zwak waren, konden sterke persoonlijkheden relatief gemakkelijk macht naar zich toe trekken. Vladimir Lenin was in deze politieke situatie, als voorzitter van de regering, een dominante speler: de persoonlijke factor als legitimatie van macht was groot. Het vroege Bolsjewisme, dat onder leiding stond van Lenin zag het als zijn taak om een nieuwe revolutionaire cultuur in het leven te roepen. De partij moest dan ook vooral een voorhoede van doorgewinterde, ervaren revolutionairen zijn die bij de gewone bevolking klassenbewustzijn, politiek bewustzijn en geletterdheid op moesten wekken. Deze onderwijzende, haast pedagogische taak werd gezien als een missie, een hoger doel. Het leiderschap van Lenin hierin ging al vroeg gepaard met mystieke en religieuze aspecten.⁸⁶ Lenin was degene die de weg naar dit hogere doel belichaamde. Dit zullen we later terug zien in de cultus die rondom de persoon van Stalin ontstond. Volgens de historicus Robert C. Tucker waren de Leninistische jaren, de beginjaren van de Sovjetunie, er met name op gericht een nieuwe revolutionaire cultuur op te wekken. De nieuwe staatsvorm stond in het teken van dit culturele doel en niet *vice versa*.⁸⁷

Volgens Tucker werd het gebruik van geweld al vroeg, onder Lenins leiderschap, een legitiem wapen tegen interne vijanden van de arbeidersklasse.⁸⁸ In het kader van de *revolution from above*, waarbij een revolutionair bewustzijn snel en vanuit een machtscentrum aan de gewone bevolking die grotendeels vasthielden aan hun traditionele gebruiken en gewoonten, werd opgelegd, werd het al snel legitiem de politieke en ideologische vijanden uit te schakelen. Hoewel er veel discussie in de historiografie bestaat over de vraag of Stalins beleid van collectivisatie en nationalisatie in hoog

⁸⁵ Robert C. Tucker, *Political Culture and Leadership in Soviet Russia* (Princeton 1987)

⁸⁶ Robert C. Tucker, *Political Culture and Leadership in Soviet Russia* (Princeton 1987)

⁸⁷ Ibidem

⁸⁸ Ibidem

tempo al dan niet in de Leninistische traditie stond, is dit een belangrijk en noemenswaardig punt. Toen Stalin in de jaren dertig op grote schaal geweld ging gebruiken tegen zijn eigen partijleden, was er al kennisgemaakt met het gebruik van geweld. Onder Lenins leiderschap was echter geweld toegepast op vijanden van buiten de partij, die vanaf het vroege begin dat de Bolsjewieken aan de macht waren overal in het systeem waren. Om de Burgeroorlog te overleven, had het nieuwe regime al kennis genomen van het gebruik van geweld tegen deze vijanden.

4.2 Stalin en Molotov: 1925-1931

In de jaren twintig was de macht van Stalin nog niet absoluut en was er sprake van een collectief leiderschap. Aan het begin van deze periode, was er binnen de partij nog een grote roep om democratisering en de mogelijkheid kritiek te uiten op de partijlijn zonder dat dit werd bestempeld als verraad en vijandelijkheid. Men wilde de ruimte krijgen om onafhankelijk te kunnen denken. Daarnaast was er in de jaren tot 1922 nog sprake van democratische tendensen, tegen centralisme. In partijcongressen en vergaderingen in de jaren 1925 en 1926 deed Molotov de oproep om de partijleden meer invloed te geven op de verkiezing van leden van de uitvoerende organen zonder dat dit van hogerhand al was vastgesteld. In de verkiezingscampagne voor de partijorganen van 1928 was zelfkritiek een belangrijk en veelbesproken thema. Daarnaast was er de roep om het electorale principe meer toe te passen en benoeming van hogerhand juist minder.

Zoals ook uit de inhoud van de brieven van Stalin aan Molotov blijkt, was dit de periode van grote interne strijd binnen de Sovjetelite. Er werd veel discussie gevoerd over allerlei politieke kwesties en sommige personen of groepen kwamen openlijk uit voor hun afwijkende meningen. Grofweg waren er drie onderling strijdende facties die andere politieke opvattingen waren toegedaan. De links georiënteerde Bolsjewieken, zoals Trotsky, Zinoviev en Kamenev beriepen zich met name op het traditionele Marxisme. Zij stonden bijvoorbeeld voor een meer evolutionaire benadering van de nieuwe Sovjetcultuur, waarin de tijd werd genomen om het gewone volk te onderwijzen en begeleiden. Daarnaast bleven zij vertrouwen op de internationale revolutie, waarbij andere landen het voorbeeld van de Sovjetunie zouden volgen. De rechts georiënteerde factie, zoals Bukharin, Tomsky en Rykov, waren minder streng in de leer en wilden toegeven aan traditionele gebruiken en samenwerken met al bestaande traditionele plattelands organisaties. Stalin en zijn medestanders, zoals Molotov, stonden in het centrum van de partij.

De discussies werden bovendien gevoerd tussen de grote overheidsinstanties. De Sovjetleiders die aan het hoofd van de grote instituten stonden, lagen zeer regelmatig met elkaar in de clinch over

allerlei beleidsvragen waarin hun belangen met elkaar op gespannen voet stonden.⁸⁹ Aan het einde van de jaren twintig en daarmee aan het einde van het grootste deel van de correspondentie tussen Stalin en Molotov –slechts een klein aantal brieven werd geschreven na het jaar 1930- was deze ruimte voor afwijkende meningen aanzienlijk verkleind en waren Stalins politieke tegenstanders uit het veld geruimd. Hierover meer in de volgende paragraaf.

Hoewel er grote interne strijd was binnen de partijelite, was er in de jaren twintig sprake van collectief leiderschap. Deze vorm van leiderschap was echter niet diepgeworteld in de leiderschapscultuur van de Sovjetunie.⁹⁰ In een politieke omgeving met zwakke formele instituties en waarin weinig waarde werd gehecht aan officiële procedures, was macht gestoeld op sterke persoonlijkheden. Na de dood van Lenin in januari 1924 was het collectieve leiderschap dan ook uit nood geboren –er was geen logische opvolger. Al snel raakte de elite verscheurd door factionele conflicten en ontstond er strijd om het leiderschap. Toch opereerde Stalin tot ver in de jaren dertig in een soort broederschap, zo stelt Simon Sebag Montefiore. Stalin en zijn bondgenoten vormden een hechte en vriendschappelijke groep waarin Stalin door middel van zijn charme als persoon zijn bondgenoten aan zich wist te binden.⁹¹

Bovendien ontstond in deze periode een cultus rondom Vladimir Lenin, de eerste leider van de Sovjetunie, die in 1924 was overleden. De Sovjetleiders probeerden allen hun macht te legitimeren door hun nauwe band met Lenin te benadrukken. Eventuele conflicten met de grote leider werden zoveel mogelijk weggepoetst uit de geschiedenis. In de strijd tussen de facties in het Sovjetleiderschap beschuldigde men elkaar onderling voortdurend van antileninisme, de grootst mogelijke belediging. Stalin die onder Lenin nog weinig naam had gemaakt binnen de partij, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Trotsky, had hier het minst onder te lijden.

Wat betreft de instituties, bleef het Sovjetsysteem relatief zwak. Het lange tijd belangrijkste partijorgaan, het Centraal Comité, kwam onregelmatig en weinig bij elkaar en had een te groot aantal leden om echt efficiënt te zijn. Daarnaast was het Centraal Comité niet onafhankelijk. Dit alles maakte het, hoewel er tijdens de vergaderingen veel discussie werd gevoerd over allerlei politieke kwesties, als institutie zwak. De formele politieke organen waren onontwikkeld en nog niet sterk geworteld in het systeem. De daadwerkelijke uitvoerende macht verplaatste zich steeds meer van het grote inefficiënte Centraal Comité naar het kleine groepje leiders die het Politburo vormden. In het Politburo bestond, ondanks het bestaan van verschillende facties die onderling van mening

⁸⁹ O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

⁹⁰ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990)

⁹¹ Simon Sebag Montefiore, *Stalin : the court of the Red Tsar* (Londen 2003)

verschillen, een zeker gevoel van collectief leiderschap. De leden van het Politburo functioneerden als een soort kabinet.

In 1922 werd de positie van Secretaris-Generaal in het leven geroepen. Stalin werd de man die aan deze positie werd gekoppeld. Het was vanuit zijn positie van Secretaris-Generaal, dat Stalin zich kon ontpoppen tot de grote leider van de Sovjetunie. In zijn functie als Secretaris-Generaal had Stalin overzicht over en grote invloed op de aanstellingen van personeel in het gehele Sovjetsysteem. Toen de functie van Secretaris-Generaal in het leven werd geroepen, was er waarschijnlijk geen rekening gehouden met het feit dat Stalin in deze functie de controle in handen kreeg om zijn medestanders op alle belangrijke posities te kunnen installeren wat een belangrijke voorwaarde zou blijken voor de machtsvergroting die hij wist te bewerkstelligen.

Hoewel er dus in theorie in het gehele systeem van bovenaf personen benoemd konden worden die op dezelfde politieke lijn zaten, was er echter op lokaal niveau juist sprake van grote onafhankelijkheid. De lokale politieke leiders hadden hier hun eigen trouwe aanhang, hun eigen politieke netwerk gebaseerd op persoonlijke contacten. De lokale bevolking had vaak een sterkere band met de lokale politieke leider dan met de nationale partijorganen. Het bestaan van al deze lokale gepersonaliseerde netwerkjes belemmerde de ontwikkeling van een sterke partijstructuur. In feite bleef de partij gedurende deze periode wat betreft zijn eigen interne structuur een zwak orgaan.

Hoewel de correspondentie tussen Stalin en Molotov doorliep tot het jaar 1936, was het aantal brieven dat na 1930 werd geschreven klein. Daarom heb ik in het kader van de chronologische benadering ervoor gekozen de hier besproken periode te laten eindigen in het jaar 1931. Het was tegen deze achtergrond van politieke onvastheid, onduidelijkheid en van een systeem in ontwikkeling waarin één leider zich omhoog werkt, dat de brieven tussen Stalin en Molotov werden geschreven. In vergelijking tot de briefwisseling tussen Stalin en Kaganovitsj, waren de brieven van Stalin aan Molotov relatief mild. Zoals uit het voorafgaande is gebleken, was Stalins machtspositie in deze periode nog in ontwikkeling en niet geheel verzekerd. Het grootste deel van de brieven tussen Stalin en Molotov werd geschreven aan het eind van de jaren twintig, waarin de partijelite werd verscheurd door politieke strijd tussen verschillende groepjes. Stalin kwamen, vanuit zijn positie als Secretaris-Generaal, met zijn aanhangers steeds meer naar voren als de politieke leider en opvolger

van Lenin. De brieven waren dan ook vaak al in deze periode autoritair en bevelend van toon en Stalin kreeg weinig tegenspraak.⁹²

Toch blijkt uit deze briefwisseling ook dat Stalin veel aan Molotov toevertrouwde. De strijd tegen zijn politieke tegenstanders deelde Stalin tot op grote hoogte met Molotov, die hij deelgenoot maakte van zijn vaak radicale oplossingen. Kaganovitsj leek in zijn brieven doodsbenuwd om Stalin voor het hoofd te stoten, maar Molotov leek ogenschijnlijk minder angstig. Daarnaast leek Stalin hier en daar ontzag voor Molotov te hebben en verontschuldigde zich zelfs als hij gedurende lange tijd niet had geschreven. Het was een periode waarin Stalins machtsbasis nog betrekkelijk fragiel was en hij zijn aanhangers en vertrouwelingen nog nodig had om zijn machtspositie te versterken. De complimenten waarover ik heb gesproken in paragraaf 3.4 waren vaker aan Molotov gericht dan aan Kaganovitsj.

4.3 Stalin en Kaganovitsj: 1931-1936

De briefwisseling tussen Stalin en Kaganovitsj werd geschreven tussen 1931 en 1935. In tegenstelling tot de periode hiervoor, had Stalin in deze tijd de macht in grote mate naar zich toe weten te trekken. Na de dood van Lenin hadden de Sovjetleiders geprobeerd te werken in een collectief leiderschap, maar dit bleek lastig in een institutioneel klimaat waarin de persoonlijke factor van macht zo essentieel was en formele procedures te weinig werden gehandhaafd. Zijn politieke tegenstanders waren grotendeels uitgeschakeld en het was duidelijk geworden dat afwijkende meningen niet langer werden getolereerd. Stalin had zich opgewerkt in een zwakke institutionele omgeving en had zich ontpopt tot de opvolger van Lenin.

Een belangrijk aspect in zijn machtsvergroting was het feit dat Stalin zijn partijgenoten aan de top van het bestel, die Stalins alleenheerschappij uitdaagden en het op verschillende vlakken met hem oneens waren, uit de weg had geruimd. De leden van het Politburo die aan het einde van de jaren twintig uit dit orgaan waren verwijderd, waren allen tegenstanders van Stalin: Zinoviev in juli 1926, Trotsky en Kamenev in oktober 1926, Uglanov in april 1929 en Bukharin in november 1929. In deze zelfde periode werden in totaal zestien nieuwe leden toegelaten tot het Politburo, die allen Stalin steunden. Het uitschakelen van de politieke tegenstanders had tevens een einde gemaakt aan het toestaan van afwijkende meningen binnen de partij. Het einde van het conflict binnen de partij betekende tegelijkertijd het einde van openlijke oppositie tegen Stalin, die zo karakteristiek was geweest voor de jaren twintig. Unanimitieit binnen de partij was een soort politieke conventie geworden. Afwijkende meningen werden niet langer getolereerd. De partij mocht niet veranderen in

⁹² Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995)

een discussieclub en als er over iedere politieke aangelegenheid werd gedebatteerd, zou dit het besluitvormingsproces veel te veel vertragen. Er bestonden wel discussies binnen de partijelite, maar die werden niet openlijk gevoerd. Daarnaast werd er niet getoond aan de algemene partijlijn en het leiderschap van Stalin werd niet uitgedaagd. Hoewel er binnen de elite dus consensus en unanimiteit heerste, was er in de bestuurslagen onder de elite, zoals de regionale en lokale partijfunctionarissen, een onderstroom van ontevredenheid en ongemakkelijkheid over Stalins leiderschap.

Volgens sommige historici, zoals Graeme Gill, was de macht van Stalin echter nog niet sterk genoeg dat hij alle beslissingen alleen kon nemen.⁹³ Er bestond tot op zekere hoogte nog steeds zoets als een collectief leiderschap. Het Politburo bestond dan wel uit leden die grotendeels hun politieke carrière aan Stalin te danken hadden en voor het verdere verloop van hun carrière ook afhankelijk waren van de welwillendheid van de Grote Leider. Toch waren de leden van het Politburo, die besluiten namen over allerlei belangrijke politieke kwesties, geen weerloze instrumenten van Stalin. Zij bekleedden vaak belangrijke posities binnen de staatsstructuur en stonden vaak aan het hoofd van grote overheidsinstanties. Zoals ook uit de briefwisselingen is gebleken, was Stalin niet een politiek leider die alle belangrijke beslissingen alleen nam; hij onderhield uitgebreide contacten met andere Sovjetleiders.

De basis en legitimiteit van Stalins toenemende politieke macht was volgens Gill enerzijds organisatorisch en anderzijds symbolisch. Dit wilde zeggen dat Stalin enerzijds zijn macht kon vergroten vanuit zijn positie als Secretaris-Generaal, maar tevens hing zijn legitimiteit sterk samen met zijn persoonlijkheid. De functie van Secretaris-Generaal was moeilijk los te zien van de persoon van Stalin. Volgens Gill was een belangrijk element in deze machtsvergroting van Stalin de cultus die zich rondom zijn persoon had ontwikkeld. Al in de jaren twintig was een ware verering van Lenin als Grote Leider en grondlegger van de Sovjetunie ontstaan. Stalin kreeg tevens een plaats in deze verering als de trouwste naaste van Lenin en, in die hoedanigheid, als zodanig zijn opvolger. In de periode vanaf de jaren dertig werd de verering van Stalin echter steeds grootser en meeslepender ten koste van Lenin die meer naar de achtergrond verdween. De verworvenheden en prestaties van de partij werden steeds meer aan Stalin toegekend in plaats van aan Lenin. Als almachtige leider van de Sovjetunie wist Stalin het beste hoe het pad naar de socialistische maatschappij bewandeld moest worden.⁹⁴ Wie het niet eens was met Stalin, was het dus fundamenteel oneens met de socialistische ideologie en was een verrader, zo luidde de officiële redenering van de partij. De verering van de persoon Stalin zorgde er volgens Gill voor dat officiële, bureaucratische procedures en regels

⁹³ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990)

⁹⁴ Graeme Gill, 'The Soviet Leader Cult: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union' in *British Journal of Political Science*, Volume 10, Issue 02 (1980), pp 167 - 186

ondergeschikt werden en de machtsstructuur patrimonial van aard werd.⁹⁵ Partijfunctionarissen werden in de eerste plaats geacht te gehoorzamen aan de grote leider Stalin en daarna pas aan de regels en procedures van de bureaucratische hiërarchie. Wanneer er iets verkeerd ging in de uitvoering van het beleid, richtte Stalin zich meteen op de persoon in kwestie en niet op de persoon als bekleeder van een bepaalde functie in een bureaucratie.

In deze periode waren de staatsinstellingen definitief ondergeschikt geworden aan de partijorganen. Een prangend voorbeeld van deze ontwikkeling was Sovnarkom, dat in de beginjaren van de Sovjetunie het centrum van de politieke macht was geweest. Sovnarkom kwam vanaf de jaren dertig in toenemende mate onder invloed van de partij te staan. Daarnaast werden ervaren leden van de partij –en dan het liefst uit de kring van Stalins vertrouwelingen- lid van Sovnarkom. Zo werd Stalins politieke tegenstanders Rykov in 1930 als voorzitter van Sovnarkom vervangen door Molotov. Dit was een belangrijke strategische zet om de afstand tussen Sovnarkom en de Bolsjewistische partij te verkleinen. Molotov was lid van het Politburo en onderhield nauwe, persoonlijke contacten met Stalin. Wel bleef Sovnarkom een prominent politiek orgaan, dat onder andere belast was met de uitvoering van het economische beleid van de grote transformatie naar een socialistische maatschappij. Ook binnen de partij nam de controle op de partijleiders af. Het congres, formeel nog steeds het belangrijkste partijorgaan, kwam minder bij elkaar: op het zeventiende partijcongres in 1934 werd besloten dat het congres nog slechts eenmaal per drie jaar bij elkaar zou komen.

De zwakke institutionele kaders die het Sovjetsysteem van meet af aan hadden gekenmerkt, bleven ook in deze periode onderontwikkeld. Het gebrek aan toewijding aan de formele instituties en politieke procedures en regels van de Sovjetleiders zorgden er tevens voor dat de politieke instituties zwak bleven en geen beperking konden vormen aan de machtsvergroting van Stalin in zijn functie als Secretaris-Generaal.

De briefwisseling tussen Stalin en Kaganovitsj speelde zich af tegen deze achtergrond van Stalins machtsvergroting en het uitschakelen van politieke tegenstanders als bedreiging voor deze toename van Stalins alleenheerschappij. In vergelijking tot de briefwisseling tussen Stalin en Molotov, richtte Stalin zich tot Kaganovitsj vaak nog veel meer op een autoritaire wijze en dulde hij nog veel minder tegenspraak. Daarnaast wekte Kaganovitsj veel sterker de indruk doodsbenuwd te zijn Stalin voor het hoofd te stoten of te handelen zonder Stalin hiervan eerst op de hoogte te stellen.⁹⁶ Kaganovitsj was het eigenlijk vrijwel altijd met Stalin eens. Zo schreef hij op 24 oktober 1933: ‘Wat betreft de voorbereiding van de materialen voor het partijcongres ben ik het met je eens, we zullen we het niet

⁹⁵ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990), 294

⁹⁶ R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovitch Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003)

publiceren, passende instructies zullen gegeven worden aan de sectie hoofden van de CC.⁹⁷ Op 2 september 1933 schreef Kaganovitsj aan Stalin: 'Je hebt gelijk dat je ons bekritiseert. Wat betreft alle andere kwesties, alles is gedaan (...)'. En dezelfde brief schreef hij 'Ik heb al je kritiek opgenomen.'⁹⁸

Dit gedrag dat naar voren kwam in de briefwisseling tussen Stalin en Kaganovitsj, leek te passen in de tijdsgeest van deze periode, waarin angst voor wraak van Stalin voortdurend leek te overheersen in de hoofden van Stalins vertrouwelingen. Degenen die Stalin openlijk hadden tegengesproken en de politieke strijd met hem hadden aangeknoopt, hadden dit dan ook op zijn minst met hun politieke leven moeten bekopen. Tegelijkertijd is uit de briefwisseling tussen Stalin en Kaganovitsj gebleken dat Stalins rol in de politieke besluitvorming bepalend was. Geen enkele politieke beslissing werd genomen zonder eerst Stalin te hebben geraadpleegd en zijn mening te hebben gevraagd. Vervolgens werd ook vrijwel zonder uitzondering gehandeld in overeenstemming met Stalins opvattingen.

Toch blijkt ook uit de brieven dat er veelvuldig contact werd onderhouden tussen Stalin en zijn naaste medewerkers. Uit de brieven blijkt dan ook dat Stalin geen eenzame dictator was die op eigen houtje alle beslissingen nam. Hoewel Stalins rol hierin leidend was, werd er veel overleg gevoerd tussen Stalin en de andere Sovjetleiders, zoals de leden van het Politburo. Hoewel het fenomeen van collectief leiderschap, zoals uit het voorafgaande is gebleken, niet geworteld was in de politieke en institutionele cultuur die vanaf 1917 was ontstaan, bestond er toch een klein groepje Sovjetleiders die het land bestuurden. Stalin was hierin vanaf het begin van het aanbreken van de jaren dertig het absolute middelpunt en de andere Sovjetleiders waren –op zijn minst aan de buitenkant- aanhangers van Stalin. Zo lijken de brieven een toonbeeld te zijn van het aparte en vaak tegenstrijdige systeem dat de Sovjetunie vanaf 1917 had gekenmerkt en waarin de persoonlijke factor van macht zo belangrijk was.

4.4 Stalin en Dimitrov: 1934-1943

De periode vanaf het jaar 1936 was de periode waarin de zuiveringen van de partij, de Grote Terreur, plaatsvonden. De partijleiders, met Stalin als leidende kracht, ontdeed zich radicaal van alle 'verkeerde' elementen. In de jaren voorafgaand aan de Grote Terreur was unanimité een politieke conventie geworden. Tegenstand en meningsverschil bestonden nog wel, maar discussie werd niet meer openlijk gevoerd. Daarnaast werden 'tegenstanders' van het regime steeds breder

⁹⁷ Ibidem, 234

⁹⁸ Ibidem, 201-202

gedefinieerd.⁹⁹ Zo werd incompetentie van partijfunctionarissen die bijvoorbeeld administratieve functies bekleedden, al snel bestempeld als vijandelijkheid.

De Grote Terreur van de jaren 1937-1938 was een belangrijk breekpunt gebleken in de politieke geschiedenis van de Sovjetunie en drukte een grote stempel op de politieke gang van zaken en Stalins omgang met zijn naaste medewerkers in deze periode. Hoewel het te eenzijdig zou zijn, zoals ook uit het vorige hoofdstuk is gebleken, om de basis van Stalins steun in de elite te definiëren in termen van angst, lijkt het toch vrij duidelijk dat de Grote Terreur de laatste beperkingen van Stalins politieke macht had weggevaagd. Angst was diepgeworteld in alle lagen van het systeem; de Sovjetburgers waren ervan doordrongen.¹⁰⁰ Hoewel zuiveringen en executies al in eerdere jaren waren voorgekomen en men dus bekend was met de middelen die Stalin durfde in te zetten, nam de Grote Terreur wat betreft de omvang en intensiteit extreme vormen aan. Daarnaast betekende een lidmaatschap van de partij geen bescherming tegen dit soort praktijken meer, wat in eerdere jaren wel het geval was geweest. Als Stalin een beslissing nam, werd dit haast per definitie formeel in de instituties goedgekeurd; of de andere Sovjetleiders het er nu mee eens waren of niet.¹⁰¹ Bovendien was er in de jaren na de Grote Terreur een groot aantal nieuwe gezichten toegetreden tot de partijelite; een groot aantal 'oude' partijleden was tijdens de terreuracties geëlimineerd. Deze nieuwe leden van de partijelite hadden allen hun carrière aan Stalin te danken en waren dan ook tot op zeer grote hoogte bereid Stalin te gehoorzamen.¹⁰²

Terwijl Stalin steeds meer macht in eigen handen concentreerde en zijn greep op de macht door middel van de Grote Terreur nog meer verstevigde, werd de administratieve machine van het land door deze Grote Terreur juist zwakker. Stalin kon beslissingen dan wellicht snel, op eigen initiatief en zonder verantwoording af te leggen, nemen, maar de verzwakking van de bureaucratische instituties belemmerde een snelle invoering en naleving van de door Stalin genomen beslissingen. Zo zorgde de combinatie van zeer sterk gecentraliseerde macht en een zwak institutioneel en bureaucratisch apparaat enerzijds voor een snelle besluitvorming, maar anderzijds voor allerlei problemen en belemmeringen in de daadwerkelijke uitvoering van deze besluiten. De politieke regels, conventies en tradities werden, voor zover ze al bestonden, in deze periode steeds minder nageleefd. Naarmate de macht van Stalin steeds persoonlijker werd, kon hij om informatie en advies vragen waar, wanneer en aan wie hij maar wilde zonder zich hierbij te houden aan officiële procedures. Stalin riep

⁹⁹ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990)

¹⁰⁰ Orlando Figes, *The whisperers: private life in Stalin's Russia* (New York 2007)

¹⁰¹ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990)

¹⁰² Sheila Fitzpatrick, 'Stalin and the Making of a New Elite, 1928-1939' in *Slavic Review*, Vol. 38, No. 3 (Sep., 1979), pp. 377-402

dan ook zelf bepaalde politieke procedures –vaak informeel van aard- in het leven en liet zijn leiderschapstijl niet vormgeven door al bestaande politieke procedures of conventies.¹⁰³

Hoewel, zoals uit het voorafgaande duidelijk is geworden, het institutionele klimaat in de Sovjetunie van meet af aan zwak en onduidelijk was geweest, werd de NKVD, de geheime dienst, in deze periode alleen maar sterker. Tot het midden van de jaren dertig was de NKVD als institutie ondergeschikt geweest aan de partij. In deze eerdere jaren was Stalin dan ook bereid geweest te luisteren naar andere leden van de partijelite die in deze eerdere jaren meer invloed hadden gehad op de partijlijn en het overheidsbeleid. Toen Stalin aan het eind van de jaren dertig de NKVD bevoegdheden verschafte om ook verdachten binnen de partij en zelfs binnen de hogere regionen van de partij op te pakken en te veroordelen, draaiden de rollen zich om.¹⁰⁴ De partijorganen waren, zoals uit het voorafgaande duidelijk is geworden, verzwakt, terwijl de NKVD juist een sterkere positie en meer bevoegdheden kreeg. In de interne partijverkiezingen van het jaar 1937 had de NKVD in het kader van hun taak vijanden te ontmaskeren, een grote invloed op de benoemingen van partijfunctionarissen. De aanstelling van partijfunctionarissen op district of regionaal niveau moest eerst worden goedgekeurd door de NKVD. De NKVD werd geroemd om hun onschatbare waarde in het verdedigen van de verworvenheden van de revolutie van 1917 en Ezhov, het hoofd van de NKVD, verscheen regelmatig in de pers. Als institutie was de NKVD naast de partij waarschijnlijk in deze periode het sterkst en meest weerbaar. De basis voor deze macht was al gelegd in 1934 toen de NKVD de bevoegdheid kreeg om beschuldigingen van terrorisme onmiddellijk na onderzoek om te zetten in executie. In 1937 kreeg de NKVD buitengewone bevoegdheden om alles eraan te doen om alle vijanden te vernietigen. Zo drong de geheime dienst door in alle lagen en onderdelen van de partij en de bureaucratie.

In de historiografie is veel discussie geweest over de vraag of de Grote Terreur een vanaf het begin vastgesteld plan was of dat het zich in de loop van het Stalinistische regime ontvouwde als een methode om bepaalde doelen te bereiken, zoals het veilig stellen van Stalins macht. Hoewel uit relatief nieuw archiefmateriaal de leidende rol van Stalin in de Grote Terreur opnieuw is bevestigd, zijn vele historici van mening dat de omstandigheden voor de Grote Terreur al waren gecreëerd vanaf het einde van de jaren twintig.¹⁰⁵ De ontevredenheid van de boeren over de collectivisatie, de spanningen in de steden, de beperkte successen op het gebied van de nationaliteitenkwestie en de

¹⁰³ Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system (Cambridge 1990)*, 305

¹⁰⁴ Oleg Khlevniuk, 'Party and NKVD: Power Relationships in the Years of the Great Terror' in Barry McLoughlin and Kevin McDermott (eds.), *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union (New York, 2003)*, 21-32

¹⁰⁵ Barry McLoughlin and Kevin McDermott (eds.), *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union (New York, 2003)*, 7

grote druk op de bureaucratie en de partijelite die leidden tot ongehoorzaamheid en netwerken rondom lokale heersers, waren voorbeelden van aspecten die een voedingsbodem vormden voor een grootschalige actie als de Grote Terreur. Daarnaast is duidelijk geworden dat er van meet af aan geen sterke en integere instituties waren die een tegenwicht konden vormen hiertegen.

Een voorbeeld van een onderzoek waarin de leidende rol van Stalin in de Grote Terreur aan het licht is gebracht, is het onderzoek van Sheila Fitzpatrick. Hieruit blijkt dat Stalin met behulp van de Grote Terreur niet alleen een nieuwe elite wilde installeren maar dat hij er tevens baat bij had de oude elite uit de weg te ruimen.¹⁰⁶ Deze oude elite was relatief slecht geschoold, waardoor de goed geschoolde specialisten afkomstig uit de bourgeoisie binnen instituties of bijvoorbeeld in de industrie, de macht naar zich toe konden trekken ten koste van de partijfunctionarissen. In het kader van de strijd tegen de klassenvijanden, zette Stalin een grootschalige campagne op om een nieuwe goed opgeleide elite gestalte te geven, die zowel integere partijfunctionarissen waren als goed opgeleide specialisten. Hoewel Fitzpatrick zich niet uitlaat over een groot *masterplan* van Stalin, laat het onderzoek wel zien hoe Stalin een leidende en goed doordachte rol speelde in de Grote Terreur.

Hoewel de correspondentie tussen Stalin en Dimitrov begon in het jaar 1934 en dus gedeeltelijk overlapt met de briefwisseling tussen Stalin en Kaganovitsj, dateerde het grootste deel van de brieven van Dimitrov uit de periode vanaf de late jaren dertig. De laatste brief dateert uit het jaar 1943. In de perioden die in het voorafgaande zijn besproken, leek de controle van Stalin over zijn medewerkers en op de politieke besluitvorming steeds groter te worden. Deze ontwikkeling zette zich mijns inziens in deze jaren verder voort. In deze periode werd Stalins leiderschap steeds meer een dictatoriale macht. Ieder rapport of decreet dat werd opgesteld en ieder besluit dat werd genomen, werd eerst overeengestemd met Stalin.¹⁰⁷ Dit vertraagde het besluitvormingsproces aanzienlijk, zeker gezien de drukke bezetting van Stalins agenda.

Toch durfde Dimitrov, die nogal eigenwijs van karakter leek te zijn, het zo nu en dan aan om Stalin te kennen te geven van zijn eigen kijk op de buitenlandse politiek. Een voorbeeld hiervan is de situatie in Joegoslavië ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Dimitrov probeerde Stalin ervan te overtuigen dat er wapens moesten worden geleverd aan de Servische opstandelingen. Op 12 september 1941 schreef hij in een brief aan Stalin: 'Verondersteld dat zo'n klein aantal wapens kan worden toegekend ondanks de enorme behoeften aan het front, verzoek ik om een positief besluit aangaande deze

¹⁰⁶ Sheila Fitzpatrick, 'Stalin and the Making of a New Elite, 1928-1939' in *Slavic Review*, Vol. 38, No. 3 (Sep., 1979), pp. 377-402

¹⁰⁷ Alexander Dallin and F.I. Firsov (eds.), *Dimitrov and Stalin, 1934-1943: Letters from the Soviet Archives* (New Haven en Londen 2000)

kwestie.¹⁰⁸ Ook gaf Stalin vaak te kennen dat hij op Dimitrov vertrouwde en dat hij dus naar eigen inzicht kon handelen. Dit leek echter vooral voort te vloeien uit Stalins gebrek aan tijd en soms zelfs desinteresse in de bezigheden van de Comintern. Als Stalin al antwoordde op de brieven, was hij vaak kort van stof en leek hij weinig geïnteresseerd in de kwestie waarover hij werd geraadpleegd. Stalin wekte de indruk dat de Comintern en de buitenlandse politiek vaak niet tot zijn prioriteiten behoorde, wat waarschijnlijk ook het geval was gezien de grote binnenlandse problemen uit deze periode. Hoewel Stalins macht groeide en in deze periode dictatoriaal van aard werd, toont de briefwisseling tussen Stalin en Dimitrov aan dat er ook een zekere willekeur in de omgangsvormen met zijn medewerkers was. Degenen die Stalin vertrouwde –of in het geval van Dimitrov die niet heel belangrijk werden gevonden– kregen meer vrijheden en konden zo nu en dan ook hun eigen opvattingen kenbaar maken.

De positie van de Comintern nam dan ook in de loop van deze periode in belang af. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verliep het contact tussen Dimitrov en Stalin steeds vaker via tussenpersonen, zoals Molotov en Zhdanov. Nadat het Duitse leger de Sovjetunie was binnengevallen werd gekozen voor een nieuwe koers: de verdediging van het vaderland kwam voor alles, ook voor de internationale revolutie. Vanaf nu werden buitenlandse communistische partijen gestimuleerd om samen te werken met andere linkse partijen en vakbonden: alles moest in het werk gesteld worden om een gezamenlijk front te vormen tegen nazi-Duitsland. De rol van de Comintern, wiens bestuur in oktober 1941 was verplaatst naar Ufa, nam af in belang. Het lijkt dan ook aannemelijk dat Stalin om deze reden Dimitrov vaak meer vrij liet om naar eigen inzicht te handelen dan hij bij Molotov en Kaganovitsj deed.

De leiderschapsstijl van Stalin, zoals beschreven in hoofdstuk 2, paste ook in de historische context en de leiderschapscultuur die zich na 1917 had ontwikkeld. Het Sovjetsysteem werd gekenmerkt door enerzijds zwakke instituties en sterke personen. De formele instituties, zowel van de staat als van de partij, waren relatief jong en nog niet sterk geworteld in het systeem; hun ontwikkeling werd al spoedig verstoord door de machtsvergroting van Stalin. Daarnaast verplaatste het zwaartepunt van de macht zich in de beginjaren nog voortdurend. Tegen deze achtergrond moeten mijns inziens de briefwisselingen tussen Stalin en zijn naaste medewerkers worden gezien. De machtsvergroting van Stalin in de loop van de in het voorafgaande besproken periodes en de Grote Terreur, hadden hun weerslag op de omgangsvormen tussen Stalin en zijn naaste medewerkers. Hoewel uit de briefwisseling mijns inziens niet veel blijkt van de verschillende versies van Stalin waarover

¹⁰⁸ Alexander Dallin and F.I. Firsov (eds.), *Dimitrov and Stalin, 1934-1943: Letters from the Soviet Archives* (New Haven en Londen 2000), 210-211

Kaganovitsj sprak, blijkt uit de brieven wel dat zowel Stalins toon als zijn greep op de politieke besluitvorming in de loop der tijd steeds sterker werd.

5. Conclusie

Wie was nu Stalin de grote politieke Leider? Hoe gaf Stalin leiding aan de omvangrijke Sovjetunie en de Communistische partij met al hun lagen, organen en instituties? Uit dit onderzoek is gebleken dat het klassieke beeld van Stalin als eenzame dictator die alleen opereerde en alles op eigen houtje besliste, niet langer overeind kan blijven. Stalin onderhield juist volop contacten met zijn vertrouwelingen en naaste medewerkers. Het aantal brieven dat werd uitgewisseld was groot en Stalin onderhield zelfs op de momenten dat hij op vakantie was, vrijwel dagelijks contact met bijvoorbeeld Kaganovitsj.

Vanaf de jaren dertig, toen Stalin steeds meer macht naar zich toe had getrokken, was de formele partijstructuur grotendeels afgebrokkeld en werden de formele partijorganen steeds meer gepasseerd bij het nemen van politieke besluiten. Het aantal vergaderingen en het aantal belangrijke beslissingen dat door de formele partijorganen, zoals het Politburo en het Centraal Comité werden genomen, namen drastisch af. Het podium voor de politieke besluitvorming verplaatste zich van deze formele instituties naar het kantoor van Stalin waar hij zelf de touwtjes stevig in handen kon nemen. Hier kon Stalin diegenen uitnodigen bij bijeenkomsten die nodig en gewenst waren en diegenen die een politiek obstakel vormden gemakkelijk omzeilen. De Sovjettop veranderde in informeel netwerk met Stalin als spin in het web. Stalin opereerde niet op eigen houtje, maar in een soort broederschap van vertrouwelingen. Wie iets wilde betekenen in de politiek of op welke positie dan ook in het systeem, moest een goede band met Stalin hebben. Wanneer je door Stalin werd gewantwoord of de verdenking wekte het niet eens te zijn met de door Stalin uitgestippelde politieke lijn, liep grote risico's.

Hoewel Stalin dus bondgenoten had die hem ondersteunden en hij opereerde in een soort broederschap van vertrouwelingen, was de aansturing van zijn medewerkers vaak erg autoritair. De omgang met vijanden was vaak zo wraakzuchtig en meedogenloos dat angst een fundamentele rol kreeg in het Stalinistische regime. Dit drukte een stempel op de omgang tussen Stalin en zijn vertrouwelingen, Molotov, Kaganovitsj en Dimitrov. Over het algemeen durfden zij Stalin weinig tegen te spreken, zeker niet als het over de algemene politieke lijn en belangrijke zaken ging. Toch zou het te eenzijdig zijn om de omgang tussen Stalin en zijn vertrouwelingen slechts te beschrijven in termen van angst. Er waren ook aspecten die wezen op vertrouwen en op zijn minst de schijn van vriendschappelijkheid tussen Stalin en zijn naaste medewerkers. Zo vertrouwde Stalin Molotov veel toe en complimenteerde hij hem zo nu en dan wanneer hij zijn werk goed had gedaan. Toch blijkt uit vrijwel de gehele briefwisselingen tussen Stalin, Molotov, Kaganovitsj en Dimitrov dat er geenszins

sprake was van een gelijkwaardige relatie tussen Stalin en zijn naaste bondgenoten. Stalin was ten allen tijde de dominante en de overheersende persoon in het Sovjetleiderschap.

Dit systeem waarin formele instituties zwak waren en de persoonlijke band met Stalin zo belangrijk was, maakte de algemene politieke besluitvorming tot een ingewikkelde aangelegenheid. Iedere beslissing die moest worden genomen, moest ten alle tijden overeengestemd worden met Stalin en er moest gehandeld worden naar Stalins opvattingen. Dit kon vertragend werken. Toch kon het systeem ook heel snel zijn, wanneer Stalin iets gedaan wilde krijgen en boos ergens over was. In het geval van een crisis kon het systeem heel snel zijn in haar oplossing, maar op de lange termijn bleek het systeem dat zo sterk gecentraliseerd was rondom één persoon toch zijn beperkingen te hebben.

De leiderschapsstijl van Stalin en het informele netwerk dat vanaf de jaren dertig de formele instituties had vervangen, ontschoten aan een voedingsbodem van institutionele onduidelijkheid en zwakke formele organen. Vanaf het ontstaan van de Sovjetunie in 1917 had het zwaartepunt van de macht zich meerdere keren verplaatst en waren er nog weinig fundamentele zekerheden die het systeem kenmerkten. Daarnaast werd er door de benarde situatie waarin de Bolsjewieken zich vanaf de Burgeroorlog verkeerden, weinig waarde gehecht aan officiële procedures, maar meer aan daadkracht. In dit politieke klimaat ging de macht zich al gauw centreren rondom een sterke leider. De cultus die zich eerst rondom Lenin en later rondom Stalin ontwikkelde, had een religieus karakter. Er ontstond een ware verering voor de twee leiders en de weg die zij uitstippelden naar de socialistische maatschappij, was de enige juiste weg. Wie dit bekritiseerde, bekritiseerde in feite het hele systeem. Stalin was de juiste man op de juiste plek: de omstandigheden en de politieke cultuur droegen bij aan de machtsvergroting die Stalin met name vanaf de jaren dertig bewerkstelligde.

Terugkijkend naar het historiografische debat tussen de traditionelen en revisionisten zoals aan het begin van dit onderzoek werd beschreven, is nu gebleken dat de termen 'dictatoriaal' of 'niet-dictatoriaal' te beperkt zijn om de complexiteit van Stalins leiderschap mee te vatten. Er waren zoveel aspecten verbonden aan Stalins leiderschap, waarvan sommigen dictatoriaal waren, zoals de omgang met vijanden, maar waarin ook een trouwe groep bondgenoten en een institutionele voedingsbodem aanwezig waren die hem ondersteunden. Het onderzoek naar intermenselijke relaties in het Sovjetleiderschap legt de complexiteit van Stalins leiderschap bloot en laat zien dat Stalins leiderschap slechts definiëren aan de hand van de mate van dictatuur, te beperkt is. Daarmee sluit dit onderzoek aan bij de persoonlijk portretten die Robert Service en Simon Sebag Montefiore al eerder hebben geschreven over Stalin vanuit dit perspectief. Zo hoop ik nieuwe inzichten en aanvullingen te hebben geleverd aan de al bestaande literatuur; dit maal niet zozeer over Stalin als mens, maar over Stalin als leider van een enorm land en als leider van een politieke elite, een

broerschap. Zoals Service in zijn biografie over Stalin al stelde, kan het veel nieuwe inzichten opleveren door Stalin niet alleen te zien als een terrorist met bloed aan zijn handen, als een uitwas van de geschiedenis. Stalin proberen te onderzoeken als manager die een team aanstuurde, kan nog veel andere inzichten opleveren, over zowel de geschiedenis van de Sovjetunie als van leiderschap en politieke cultuur in het algemeen.

6. Literatuur

J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938* (Cambridge 1985)

J. Arch Getty and R.T. Manning (eds.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge 1993),

R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment* (Londen 1990)

Alexander Dallin and F.I. Firsov (eds.), *Dimitrov and Stalin, 1934-1943: Letters from the Soviet Archives* (New Haven en Londen 2000)

R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rees, e.a. (eds.), *The Stalin-Kaganovitsj Correspondence 1931-1936* (New Haven en Londen 2003)

S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge 1997)

Orlando Figes, *The whisperers : private life in Stalin's Russia* (New York 2007)

Sheila Fitzpatrick, 'Stalin and the Making of a New Elite, 1928-1939' in *Slavic Review*, Vol. 38, No. 3 (Sep., 1979), pp. 377-402

Sheila Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Ithaca 1992)

Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions* (Londen 2000)

Graeme Gill, *The Origins of the Stalinist political system* (Cambridge 1990)

Graeme Gill, 'The Soviet leader cult: reflections on the structure of leadership in the Soviet Union

O.V. Khlevniuk, *Master of the house : Stalin and his inner circle* (New Haven 2009)

Lars T. Lih, Oleg V. Naumov en Oleg V. Khlevniuk (eds.), *Stalin's letters to Molotov 1924-1936* (New Haven en Londen, 1995)

Barry McLoughlin and Kevin McDermott (eds.), *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union* (New York 2003)

R.A. Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (Oxford 1989)

Simon Sebag Montefiore, *Stalin : the court of the Red Tsar* (Londen 2003)

Erik van Ree, *The political thought of Jozef Stalin: a study in twentieth-century revolutionary patriotism* (Londen 2002)

E.A. Rees (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship. The Politburo, 1924-1953* (Basingstoke 2004)

Niels Erik Rosenfeldt, *The 'Special' World: Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication* (Kopenhagen 2009)

Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londen 2004)

R.W. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934-1941* (New Haven en Londen 1996)

Robert C. Tucker, *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928-1941* (New York 1990)

Robert C. Tucker, *Political Culture and Leadership in Soviet Russia* (Princeton 1987)